

אימפריה של דבש

50 שנות דבוראות בחדרה

נינה רודין

בכתבת רשימה זו נעורתי בעבודותיהם של:

אריה אמיר "ענפי חקלאות בעלי ייחוד בחדרה - גידול דבורים" בתוך "חדרה, מאה שנה ועוד..." בעריכת א. אמיר ונ. רודין. הוצ' מוזיאון "החאן" ו"אריאל" ירושלים 1993. עמ' 103-105.

עזרא בן-עודד "ראשוני הדבוראים (הכוורנים) בחדרה" בתוך "כיוון חדש" עיתון גימלאי חדרה, ספט' 2012 אלול תשע"ב, גל' 191 עמ' 8.

אנשי נחליאל, ראשוני הדבוראים (כוורנים) של חדרה

בשנת תרע"ב 1912, הגיעה לחדרה הקבוצה השנייה של ארבעים משפחות עולי תימן. צעדיהם הראשונים במושבה היו קשים ומרים. רק לאחר שנת סבל במגורים לא ראויים בחדרי הח'אן החרבים ובחצרות האיכרים, הוקמה שכונת 'נחליאל' בשוליה הצפונית של המושבה, סמוך לנחל חדרה.

מי שתיעד ימים ראשונים אלה במבט "מבחוץ" היה החלוץ והסופר צבי לבנה - ליברמן, שהיה פועל בחדרה בשנים 1913-1920¹ והתבטא בחריפות בדברי ביקורת על האיכרים - המייסדים, שלא קרבו את התימנים והתעלמו ממצוקותיהם.² אבל מתוך המצוקה, הסתמן באקראי מוצא יוצא דופן, אותו ידעו לנצל ולפתח אנשים בעלי יוזמה מהשכונה - גידול דבורים.

ר' סעדיה בן עודד מסורי, בספרו "החלוץ מתימן", עמ' 80-81 מספר: "פעם, בלכתי אחרי הפרה ביער, מצאתי נחיל דבורים, נטלתי והכנסתי לתוך פח [נפט] ריק. למחרת ראיתי, כל הדבורים נמלטו. ניסיתי שנית ולא עלה בידי. הלכתי וסיפרתי לאחד משכניי

¹ צבי לבנה מחיי הפועלים בחדרה 1912-1920 הוצ' החברה להגנת הטבע ועיריית חדרה תשמ"ד 1983. עורך, י. מדור חיים להלן: לבנה, עמ' 20-24, 74-75. בראשית כתיבתו בארץ, כתב פליטון על גידול דבורים על ידי תימנים בחדרה. הפליטון התפרסם בעלון "גן הירק" (עין גנים, פתח תקוה) שהפך מאוחר יותר לירחון "השדה".

² לבנה שם עמ' 74 "נעוצים בוכרני דבריו של 'נחליאלי' אחד: מיום שבאנו מתימן לא סבלנו צער כמו בזמן הוזה... האשכנזים מחדרה דשעים הם, אינם נותנים לנו עבודה... יש לנו צער הרבה."

שמור ז"ל שהכרתיו כיודע דבר בנושא הדבורים והדבש, בתימן טיפל בכוורות. הוא בא והכניס אותן לתיבת עץ והניח אותן במקום מוצל. או הבינותי כי מחום השמש ברתוי.³

בארכיון "החאן" ישנם ראיונות מוקלטים עם וותיקי נחליאל, שהעירו כי ידע הדבוראות היה נפוץ בתימן גם בין היהודים.⁴

איכרי חדרה לא נהגו לעסוק בדבוראות בתקופה זו כלל. עובדה זו והניכור בין ה'ותיקים' לתימנים, גרמו לתימנים לחפש השראה ומידע מערביי הסביבה, שהפרקטיקה שלהם דמתה לזו שהייתה נהוגה

גידול דבורים בכפר יזתא

בתימן. בכפרי הערבים גידלו דבורים בכוורות חרס דמויות כדים, שהוצמדו לקירות הבתים, ונפוצו בכל רדייה.⁵ ליברמן (שם עמ' 82) "הנחיל הראשון בנחליאל היה כעין מלאך מושיע וקקול מנשר תקופה חדשה למושב סובל ומדוכא. עברו כמה שבועות וכל אנשי נחליאל, וקו וטף, התאספו כדי לראות כמו עיניהם קומץ דבש שרדה בעל הכוורת מכוורתו. רבים טבלו אצבעותיהם בדבש וליקקוהו".⁶

למרות שמחיר הנחילים הוכפל תוך שנתיים, הם המשיכו להרחיב את הענף.⁷ המומחה לגידול דבורים בנחליאל היה שמעון דוד, תושב השכונה.⁸

במלחמת העולם הראשונה 1914-1918 חנו יחידות של הצבא התורכי בסביבות חדרה והקצינים הגרמנים שהתגוררו בזיכרון יעקב, קנו דבש מתימני נחליאל ושילמו

³ לסיפור זה, ישנן גרסאות נוספות. בחרתי לנטט את מסורי מכיון שתיאורו בהיר וחיוני. צ. ליברמן, שנהג לכתוב על נושאים שונים בעיתון "הפועל הצעיר" פרסם בכסלו תרע"ט 1918, כתבה על ציבור התימנים בחדרה בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הוא טוען שציבור הפועלים של חדרה חדל מלהתעניין בתימנים בתקופת מנשר לכל. "והנה ברגע של משבר זה, קמה ההצלה והדבר מצלצל כאגדה: ע"י נחיל של דבורים באה הצלה זו" פרקי הפועל הצעיר כרך ד' הוצ' טברסקי ת"א תרצ"ה עמ' 163.

⁴ אמ"ח ק-31-213 ראיון, אלישיב ארן עם זכריה בן דוד הנדי 20.6.92 וכמוכ', אייכורים ועידים בתוך ראיונות ותיקי השכונה באירועים שונים, למשל, ראיון עם רפאל חממי אמ"ח ק-74.

⁵ אבשלום מורחי: **מהדבש ועד העוקץ** הוצ' "חותם הוהב" 1999 עמ' 78 (ציטוט מגרשון גרא בתוך "אדמה ללא תנא"י" 1989) "הפלחים היו רודים דבש פעם אחת בשנה ולא נהגו להעביר כוורות. הרדייה נעשתה ע"י כוורן שזו הייתה מלאכתו והוא נקרא בערבית "אבו נחל". ואמנם יש סוברים כי שם שכונת נחליאל קיבל את השראתו מנחילי הדבורים" סבוראי-כספי **נחליאל, סיפורם של ראשונים** הוצ' עיריית חדרה **ואעלה בתמר** 1998 עמ' 49 הערת שוליים 61: "נחיל דבורים בערבית - נחלה. גרסה זו שמענו מפי זכריה בן דוד רדאע".

⁶ ישראל ישעיהו **חדרה העובדת** הוצ' המרכז לתרבות ומועצת פועלי חדרה תשי"א עמ' 91, זוקף את יציאת אנשי נחליאל מהמנוקה, לגידול הדבורים.

⁷ עם זאת, תהליך הרדייה היה פרימיטיבי ונעשה בידיים ע"י סחיטה, סינון, קידור ובישול. גם הדוגן שימש לייצור נרות ומטה השעווה הפיקו יין שרף.

⁸ "בקיץ תרע"ה היה מספר הכוורות בנחליאל - 110 ובקיץ תרע"ח - 350. הכוורות הן ברובן פרימיטיביות, בכדי חרס וחלק מהן בארגוני נפט" צ. ליברמן, **הפועל הצעיר** (שם) עמ' 163. למספרים שמציין ליברמן אין חיוק במסמכי הארכיון.

תמורת פח דבש 78 פרנק זהב, סכום עתק באותם ימים.⁹ גם אנשי חדרה נהגו לקנות דבש בנחליאל ואגב כך, רכשו מוצרים נוספים שגידלו אנשי השכונה.¹⁰ רבים מתושבי השכונה מיהרו להיכנס לתחום החדש והמבטיח של הדבוראות.¹¹ בשנת 1916, היו בנחליאל 94 כוורות וב-1917 - 181 כוורות. באותה שנה, התפרנסו 16 משפחות מנחליאל מכוורות.¹²

יש בידינו מידע מקוטע בלבד מגידול דבורים ע"י תושבי נחליאל בשנים מאוחרות יותר. במסמך מיי"ט אייר תר"ף 1920,¹³ מודיע מנהל מחלקת ההלוואות של וועד הצירים לארץ ישראל לוועד המושבה חדרה: "חברי ועד הסיוע במושבתכם פנו אלינו בבקשה לייסד קופת מלוה לאגודת נחליאל, שחבריה עסוקים בגדול דבורים. בבקשה להודיע להם שישנה קופה מיוחדת משותפת לוועד הצירים ולאפי"ק [אנגלו פלסטינה בנק], שמטרתה לתת הלוואות לתעשייה ביתית ושהוקצבו מכספי הקופה הוו סכום מסוים לגליל חיפה. יואילו נא המעוניינים בדבר הזה לפנות אל האפי"ק בחיפה. הח"מ [החתום מטה] היה נכון לבוא למושבתכם לסדר קופת הלוואה וחסכון כבקשתכם, אבל מפני הבלבולים [אי שקט פוליטי] נדחה הדבר לעת אחרת".

מכתב זה מאיר את הנהלת המושבה חדרה באור חיובי, כיוזמת לסייע לכלכלית לאנשי נחליאל. עם זאת, מתעוררת תמיהה: בדיוק בתקופה זו, נוסד בחדרה סניף של בנק הלוואה וחסכון מקומי לסיוע לחקלאים. הוא היה מוסד איתן ותיפקד לאורך עשרות שנים. מדוע לא הוצע לאנשי נחליאל להשתלב בו? למיטב ידיעתנו, קופת מלוה לא הוקמה בנחליאל. כמו-כן, אין לנו מידע על אופיו של גידול הדבורים בנחליאל בשנים בהן התפתחה כוורות מתקדמת במושבה חדרה. (ראה להלן).

⁹ אבשלום מזרחי מעיד (שם עמ' 83) "מאוחר יותר החלו אף בני המושבה הוותיקים מיוצאי אשכנז, לעסוק בענף הכוורות והיו אלה משפחות ליובין והאחים גולדנברג. גם הם גידלו דבורים בכדי חרס, כמנהג הערבים" בארכיון "החאן" אין עדות לעובדה זו.

¹⁰ סבוראי-כספי מסורי **נחליאל, סיפורם של ראשונים** הוצ' עיריית חדרה **ואעלה בתמר** 1998 עמ' 106.

¹¹ בעיהם אף יוסף נדב, אביה של הרקדנית רחל נדב בספרה **מחוללת פלאים** בעריכת יעל שי האגודה לטיפוח חברה ותרבות תשרי תשס"א עמ' 14-13.

¹² בראיון שערכה נינה רודין בשנת 1982, עם אחת מקשישות השכונה, היא זכרה שכילדה בת 5 שנים, הועסקה בגידוש צדעות מהמכוורת המשפחתית בחצר הבית. תפקידה היה לשבת ליד פתח הכוורת ולהכות את הצדעות בלוח עץ... (הראיון אבד).

¹³ אמי"ח 6/25/1 ומסמך 59.

גידול דבורים בחדרה בשנות ה-20¹⁴

את התמורה הגדולה שחלה בענף בחדרה בשנות העשרים המוקדמות של המאה העשרים, יש לזקוף לזכות שלושה מגדלים, שעבורם היה מקצוע הדבוראות גם אורח חיים: האחים גלילי, מרדכי שרוני ורוברט בלום.

משק הדבורים של האחים יחזקאל ויוסף גלילי שברחוב הלל יפה [היום], היה צמוד לחלקו המערבי של מגרש אברהם לבובסקי [לשעבר, המייסד סגל]. הם היו פעילים בחדרה כבר בשנת תרפ"א 1921.

המושבה חדרה שארחה את הנציב העליון הרברט סמואל בשנת 1922, הציגה בפניו את מכוורת גלילי כהישג חקלאי יוצא דופן.¹⁵

בסקירה השנתית למושל מחוז חיפה בשנת תרפ"ג¹⁶ מדווח יו"ר ועד המושבה צ.בוטקובסקי "תעשיית הדבש בחדרה חדשה לגמרי. עד השנים האחרונות עסקו בכך רק תושבי חדרה התימנים באופן פרימיטיבי למדי. רק לפני 3 שנים, כשהאחים גלילי הקימו את חוות הדבורים במושבה, שנקראה רשמית "האחים גלילי" התרחב מאוד הענף."¹⁷

בדו"ח הוועד לקצין המחוז בינה¹⁸ מצוין כי המקומות בהם מגדלים דבורים באזור הם: חדרה, גן שמואל ונחליאל. ובעוד אשר לכל יתר איכרי חדרה סה"כ 100 כוורות, לאחים גלילי 400 כוורות,¹⁹ לגן שמואל 80 כוורות ולנחליאל 100 כוורות. הם טורחים לציין כי בכל כוורת - 30,000 דבורים. הם מציינים גם כי מרבית הדבש

¹⁴ "ראשית הכוורות המודרנית בארץ היא דוגמה בולטת לחדירת טכנולוגיה חדשה והתאמתה לתנאי הארץ, על ידי סוכני ידע ממוצא אירופי". ח.גורן וד. רובין "כך החלה הכוורות המודרנית בארץ" "מדע" כרך כ"ט 4-5, 1985.

¹⁵ "דאר היום" גליון מ"ז 28 בנובמבר 1922 אמ"ח 7-1-7 תיק 1 "ממקום הארוחה הלכו האורחים לבקר את מעמד הדבורים של האחים גלילי ופה בפרוטרוט עברו על כל המכונות החדשות לאסף ולנקות את הדבש, לתעשיית הדונג ויתר המכשירים הנחוצים לגידול דבורים. הניציב והאורחים התפלאו על משק מסודר באפן כל כך חדיש... וראה הרשימה על ביקורי אישים רמי מעלה בחדרה באסופה זו.

¹⁶ אמ"ח ספר העתקי מכתבים של ועד המושבה לשנים 1923-1924 עמ' 347, 346 מיכל 41. עמ' 31.

¹⁷ משק גלילי היה בראשיתו בחלקו המערבי של מגרש המייסד סגל שבשנת 1921 היה בבעלות א. לבובסקי. כיום - רח' הלל יפה. כבר באותה שנה הם מתבססים ומבקשים למנות מגרש של 40x80 מ' מאחרי רבינוביץ(?). אמ"ח פרוטוקול 855 כ"ב תמוז תרפ"א. הם אמנם קנו 3.5 דונם מאדמת הקהל - אותה חלקה שחכרו לפני כן. אמ"ח ספר האחוזה חדרה.

¹⁸ אמ"ח מכתב מכ"ט בניסן תרפ"ג.

¹⁹ בספר העתקי מכתבים לשנים 1921-1922 אמ"ח, עמ' 210, מיכל 41 מעיד הוועד כי בחצר האחים גלילי נמצא דכוש ששווי לא פחות מ 1,000 ל"י (לידה מצרית).

הוא מפרחי אקליפטוס ומפרחי שדה ומיעוטו מפריחת ההדרים. מרבית הדבש נמכר למצריים, והשאר שווק בארץ.²⁰

שנתיים מאוחר יותר, בתרפ"ד, מציג הוועד את סקירת המצב הכלכלי של המושבה לשנת תרפ"ג ומציין כי מאז הקימו האחים גלילי את חוות הדבורים שלהם, "התרחב מאד הענף" מספר הכוורות הכללי הוא כ-600. "כמעט לכל איכר יש כוורת אחדות ודבש משלו. בשנה שעברה אף ייצאו דבש לשוויץ ולאמריקה."²¹

נראה שהאחים גלילי היו יזמים יצירתיים. בפניה לוועד המושבה בבקשה למכור להם מגרש הם חוזרים ומציינים כי גידול עופות ודבורים בו זמנית הוא מאד הולם.²²

מרדכי שרוני (מוטל קוסובסקי) היה מן הכוורנים הבולטים בחדרה בשנות ה-20 ואילך. הוא נולד בניקולייב פלך חרסון באוקראינה ב-1896 למשפחה ציונית ששלחה אותו כחלוץ לארץ, בסמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. אביו, שלמה קוסובסקי סבר שעליו ללמוד מקצוע פרודוקטיבי על מנת שיוכל להיות עצמאי בארץ ישראל. בהיותו כבן 15 שנה הפקידו בידי שכן כוורן, ללמוד את מקצוע הדבוראות, שהיה מאד מתקדם באוקראינה דאז.

כשעלה ארצה בגפו, עבד פרק זמן קצר במושבה עתלית ובתחנת הנסיונות של אהרון אהרונוסון. כחלוץ הצטרף לקבוצת חולדה שם החל לעסוק לראשונה בכוורתות.²³

²⁰ בספר העתקי מכתבים לשנים 1924-1925 אמ"ח עמ' 131 מיכל 41 מצהיר הוועד כי יוסף גלילי חבר הפירמה "האחים גלילי" גר בקביעות בחדרה ויש לו כוורת. ב-24.9.11 מבקש אדם בשם קרוסרסקי מיפו מועד המושבה חדרה אישור בכתב כי יוסף גלילי הנו תושב קבע במושבה וכי הוא מגדל דבורים בחדרה. נראה שהאישור היה לעורך אשראי שגלילי נוקט לו. אמ"ח 27/1 326/40 30/10.

²¹ אמ"ח העתקי מכתבים כ"ו כסלו תרפ"ד.

²² אמ"ח מיכל 37/2 תיק קרטון 298/4 מכתב מיום כ"א תרפ"א בחתימת יוסף גלילי, הוא מציין ענפי משק חדשים כגון גידול דבורים ועופות, "פעילותנו כאן במשך הזמן הקצר תעידנה עלינו כי מסוגלים ומוכשרים אנו לשכלול המשק הנ"ל באופן הכי מודרני להתפתחות שכוונו שיהיה למופת בסדורו וזורתו לא רק בשביל הארץ כי אם אפילו לארצות אחרות" ואמנם הם עסקו וגם בשיווק מלכות. במכתב (לא מתוארך) לוועד המושבה חדרה הם מפרטים את שדותיהם ומתמחרים סוגים שונים של מלכות אותן הם מתחייבים להעביר עד לתחנת רכבת חדרה אמ"ח מיכל 39/2 קרטון 4'298 מסמך 17/2.

²³ לעדותו של י. ר. בלום **חמישים שנה בעולם הדבורים** זכרונות הו"י ברוספמן ת"א תשל"ב עמ' 258, פרק המכוורת הראשון של חולדה לא האריך ימים.

מכורות שדוני 1923

משמאל
חניה קוסובסקי
אמו של מרדכי, דבקה
לפידות, אחותו ובנותיה
'יכבד ואסתר

עם קום הגדוד העברי בארץ
במלחמת העולם הראשונה
הצטרף לגדוד ועם פירוקו,
עבר לקבוצת גן שמואל.
בהיותו אקונום והממונה על
האספקה של מטבח הפועלים
בחדרה, התרשם מהאפשרויות
החקלאיות ומן הדבוראות בחדרה ורכש
בכספי המשפחה שהגיעה ב-1923, את היחידה החקלאית
של האגודה הציונית האמריקנית "נחלת ציון" במושבה
חדרה.²⁴

הוא בנה משק מעורב אך עיקר
מומחיותו הייתה בגידול דבורים.
מרדכי, ששינה את שם משפחתו
לשרוני, הביא לחדרה את הידע
שרכש ברוסיה. הוא עבד בשיטת
"לנגסטרוט" המתקדמת והווה

שדוני במכורות

השראה ומקור מידע לדבוראי חדרה.²⁵ היה פעיל מאד בארגון הדבוראים המקומי
והארצי.²⁶ המכורות שלו נחשבה דומיננטית בחדרה²⁷ בשנת 1929 הוא שיווק דבש
באמצעות "תנובה" לקופנהגן.²⁸
את הכוורות שלו הציב בקביעות בשולי פרדס החדרים שלו הסמוך ליער האקליפטוסים

²⁴ היחידה כללה מגרש של 3.5 דונם במרכז חדרה, ברח' הרצל פינת הגליל 201 דונם אדמה חקלאית צמוד ליער חדרה.
²⁵ הכוורות של שדוני היו כוורות עץ מתפרקות בשיטות שפותחו באירופה באמצע הייט. מסגרות החלות היו בעקרונן
של שימוש חוזר חסכוני. הוא השתמש במכונת רדייה (צנטריפוגה) ידנית חדשנית לזמנה. אביו שלח לו 20 כוורות עץ
מאוקראינה, אך הן היו כבדות ביותר ושדוני העדיף עליהן את הייצור המקומי.
²⁶ מתוך דברי הספד במוט שדוני ב 1960 של בר-טוביה, (פיקרש) בירחון הכוורים כרך ה' חוברת ו' אמ"ח 5-234-5.
באותה חוברת הוא מקדיש דברים חמים גם לזכר הדבוראי החדרתי דב קארו, שעלה ארצה מברלין. לדבש שלו היה
קהל מעריצים שהגיעו אליו ממרחקים.
²⁷ בדברי ההספד שלו (שם) אומר פיקרש "ואם אחרים עברו בגלל זה (מכת הצרעות, מחלות וחוסר שיווק) לעוד
משלוח יד בכדי להתקיים ואחרים פנו עורף לגמרי למקצוע ובחצרות חדרה התגוללו שנים כוורות ריקות ממשקים שהלכו
לאיבוד, נשאר הוא כל הזמן נאמן וצמוד לדבורה".
²⁸ אמ"ח 398-11. בוכרנות המשפחה ישנו סיפור על מסע חד-פעמי נועז שעשה עם פחי דבש למכירה בדמשק.

של חדרה, לכן לא נאלץ לחפש לדבורים מקום מרעה בהתאם לעונות הפריחה ולא נייד את המכוורת שלו, כפי שעשו האחרים.

שרוני נחשב למומחה ומורה לרבים.

בין תלמידיו הרבים היה גם בנימין לקריץ שהקים מכוורת פדטית שתפקדה במשך עשרות שנים ונאלץ לוותר עליה בשל בעיות שיווק.

קידום גידול דבורים ע"י ועד המושבה בשנת 1921

באספה כללית בכ"ד טבת תרפ"א²⁹ מביא היו"ר צ. בוטקובסקי הצעה לפיתוח ענף גידול הדבורים בחדרה³⁰ ומציג הצעה של מומחה ולא מציין את שמו, לקדם את הנושא בחדרה. האיש מוכן להביא לחדרה 150 כוורות "וללמד את הגידול הלכה למעשה... עם הנחיל ועם יתר מכשירי עשיית הדבש ע"פ שיטת אמריקה-אוסטריה... ומכיון שאין אנו מנוסים בגידול דבורים מקבל עליו המומחה ללמד ע"י שעורים תיאוריים ואח"כ להראות את כל העבודות בכוורות". לאחר חישוב כלכלי של ההשקעה והרווח הצפוי לקחו על עצמם 13 מהנוכחים מחוייבות ל-37 כוורת סה"כ.³¹ בהעתקי המכתבים של ועד המושבה חדרה ישנו מכתב ללא תאריך של אדם בשם לוי ניימן,³² שמציע את מומחיותו להוראת גידול דבורים למושבה. ומעיד עליו את מנהל מקווה ישראל קראוזה ואת מגדל הדבורים ליפשיץ.³³ לא ברור אם אותו מציע הוא אמנם האדם המוצע באספה מס' 802.

²⁹ אמ"ח פרוטוקול 802 ספר 7.

³⁰ ההנמקה ליוזמה של הועד היא "שמלבד ההכנסה הישרה של הדבורים [הן] מביאות תועלת בהפראת הפרחים. היו מקרים שהעניים היו מפותחים אבל לא נשאו פרי... מצאו שזה מהעדר פדפדים שמעבידים את האבק מפרחי לפרח... עד עתה היה מספר מועט של דבורים אצלנו" שם עמ' 241.

³¹ שם עמ' 242.

³² אמ"ח תיק 27/10 קרטון 14/18 מסמך 17/1.

³³ בישיבת הועד מיום ו' ניסן תרפ"ד אמ"ח פרוטוקול 1113, ספר 9 מוכר ליפשיץ כמומחה לגידול דבורים מטעם הממשלה. באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו של דוד תדהר כרך ג' עמ' 1211, מסופר כי ליפשיץ למד במקווה ישראל, עבד במשק המשפחתי בפתח תקוה והשאיר כתב יד שלא פורסם על גידול דבורים הלכה למעשה. פרסם מאמרים על גידול דבורים בעיתון "דאר היום".

סיפורו של חיים דוד פיקרש³⁴ מעניין במיוחד היות והוא הגיע לחדרה ב-1923 בחיפוש אחר פרנסה כדבוראי.³⁵

הוא נולד ב-1896 בפולין. הוא היה תלמיד ישיבה מאדמוב. נשא אשה ב-1918. עם תום מלחמת העולם הראשונה, החליט ביוזמתו לעלות לארץ והתעניין במשרד הציוני בוורשה באפשרות עליה לארץ ותעסוקה בה. נאמר לו שטרם עלייתו, עליו ללמוד מקצוע שיפרנס את משפחתו. אחד המקצועות שהוצעו לו היה כוורנות. הוא למד אצל כוורנים גרמנים באזור

חיים דוד פיקרש

מגוריו.

ב-1922, כשהודיע לאשתו על כוונתו לנסוע לא"י, התנגד לכך חותנו והוא נסע בגפו. בהגיעו ליפו התאכסן במלון קמיניץ, שם הפנו אותו למשרד הארצישראלי, שנתן לו המלצה על הכוורנים המומחים, האחים גלילי בחדרה. הוא נסע ברכבת עד לתחנת חדרה-מזרח וממנה בעגלת אפרים שטרנין מחדרה, ישירות למשק גלילי. כשאמר לאחד האחים גלילי שרצונו לעבוד בדבורים, בחן אותו הדבוראי. הוא לקח אותו לפינת החצר בה ניצבו שבע כוורות בעייתיות ושאל לדעתו. לאחר מבט קצר המליץ פיקרש לגלילי להשמיד את כל הכוורות החולות במחלה "האפריקאית" פן תחוסל כל המכוורת. האחים גלילי התרשמו ממומחיותו והציעו לו לעבוד אצלם. הם העסיקו אותו במשקם מ-1923.³⁶ בשלב מאוחר יותר הציעו לו איכרי חדרה עיסקה לפיה הם יממנו כוורות והוא יספק את העבודה ויתחלקו בתוצרת. הוא הקים את המכוורת הציבורית בפרדסי עתא בדרום המושבה. בהדרגה עבר פיקרש לעיסוקים אחרים. בשנת 1932, אף שהחל לפתח מאפייה, עדיין היו לו 30 כוורות.³⁷

³⁴ אמ"ח ראיון עם בנו ישראל פיקרש ק 439.

³⁵ בשנת 1924 הוא מגיש בקשה למחלקת העליה והנסיעה של ממשלת פלשתינה (א"י) לאשר את כניסת אשתו, בנו ואחות אשתו מפולין לארץ ומתחייב לפרנסם. הוא מצהיר על משלח ידו - מומחה לגידול דבורים. מרוויח 16 ל"מ לחודש.

הבקשה מאושרת ע"י ועד המושבה חדרה ב 1924.1.7.1. אמ"ח 7/4/1 מסמך 56.

³⁶ ראיון עם בנו ישראל פיקרש ק 439 אמ"ח.

³⁷ מפקד הכוורות בחדרה אמ"ח תיק 30/34 מסמך 69/2.

הדבוראי רוברט בלום שנוולד ב-1899 השאיר חותם משמעותי בחדרה. הוא היה בן למשפחה חרדית מהכפר לישן במוראביה על גבול צ'כיה-שוויצריה. מגיל צעיר מאד התרשם מהפסוק התנ"כי "ארץ זבת חלב ודבש" ובנערותו נתפס לרעיון הציוני. הוא למד ביולוגיה וזואולוגיה באוניברסיטאות ברלין ופראג. במלחמת העולם הראשונה השתתף כקצין בחיל התותחנים האוסטרי ונפצע בידו.³⁸

לאחר המלחמה, בעודו שוקל לאיזה עיסוק יכשיר את עצמו טרם עלייתו ארצה, פגש בהמבורג, גרמניה את שלמה שטמפפר איש פתח תקווה

שהציע לו לעסוק בגידול דבורים ונימק זאת בריבוי הפרדסי החדרים בארץ.³⁹ בתרפ"ד עלה ארצה⁴⁰ ובין היתר היה מעורב בהקמת מכוורת בחולדה. בלום עבד בעין גנים ובפתח תקווה אך העדיף להקים את מכוורתו הפרטית בחדרה בשל האקליפטוסים ושפע הפרדסים⁴¹ והחליט להתיישב בפאתי המושבה.⁴²

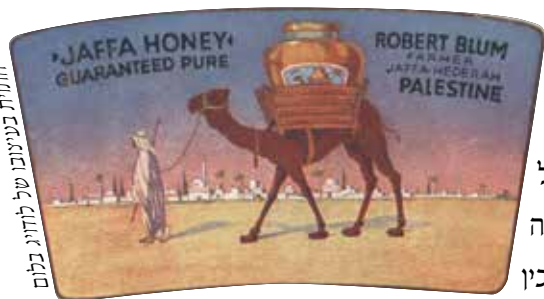
היות ובחדרה לא נמצאו לו מרכיבי המכוורת, בנה את הכוורת בעצמו בנגרייה בירושלים. את נחילי הדבורים (מזן קווקזי) הביא מהגליל - ממושב מחניים ומיסוד המעלה. במכוורת הגדולה שלו היו כבר בשלב הראשוני 100 כוורות. גבעת הדבורים הפכה מרכז להתעניינות אצל צעירי המושבה ואצל חברי הקיבוצים שהתארגנו בסביבה... הפכתי למדריך דבורים אזורי מתנדב "אחדים מתלמידי-

³⁸ יש לא מעט אירוניה בעובדה שלשני הכותמים הכולטים בחדרה - שרונה ובלום, היה פרק צבאי במלחמת העולם הראשונה. כל אחד מהם שרת בצד השני של המתרס והדבוראות וחדרה הפגישו ביניהם...

³⁹ בעקבות הפגישה, רכש ספריה שלמה על גידול דבורים והתקשר אל המומחה הגרמני הנודע הכומר גרסטונג (הוזכר בפואמה "עמא דדהבאי" של ש. טשניחובסקי) ולמד במכון הביולוגי בדלהם ליד ברלין, להשתלמות מעשית בדבוראות. גרסטונג הביע ספק באפשרות גידול דבורים בארץ. בלום מספר שכשעמד לשלוח לו צננת דבש ממכוורתו בחדרה, נודע לו על מות גרסטונג...

⁴⁰ ספרו האוטוביוגרפי **חמישים שנה בעולם הדבורים-זכרונות** הוצ' ברונפמן ת"א תשל"ג להלן; חמישים שנה, בלום.
⁴¹ "הייתי צמא מאד לתרבות חקלאית. רק בהגיענו ליעד האקליפטוסים הגדול במבואות חדרה באתי על סיפוקי... היה זה או היער היחיד בארץ, ללא מתחרה" (שם עמ' 276, 277).

⁴² "מחוז למושבה, בשכנות היער, הקמתי את משכנותי - צדיף עץ דל מבודד מבני אדם בין כוורות שכונן גבעת הדבורים" (שם 278) כיום ממוקם שם ב"ס התיכון (שכ' רמב"ם).

שכניי... הפכו את חדרה למרכז חשוב ביותר בענף הדבורים.⁴³

בארץ מכר בלום כמויות קטנות של דבש, את רוב הדבש שרדה הוא ניסה לייצא לאירופה⁴⁴ לשם כך, הוא הכין צנצנות דבש מיוחדות ועליהן הדביק מדבקות עליהן צויר גמל נושא צנצנות דבש... את התוויות צייר אחיו של רוברט, הצייר הנודע לודוויג בלום.⁴⁵

בשנת 1926 רוברט בלום החליט להתיישב בחדרה ופנה אל ועד המושבה בבקשה למכור לו מגרש⁴⁶ עם זאת, בלום הצטיין כאיש שיווק נמרץ ויצר קשרים ענפים עם בתי מסחר באירופה.⁴⁷

יעקב וולטר במכוורתו

מעניין במיוחד הוא סיפורו של ולטר יעקב, שעלה ארצה בגיל 50 עם משפחתו מקרלסרוה שבגרמניה ב-1933, בעקבות עליית הנאצים לשלטון. בגרמניה היה, סופר, במאי ושחקן, אך הבין כי בארץ יזדקק לעיסוק פרודוקטיבי בתחום החקלאות. גם הוא למד דבוראות מתקדמת טרם עלייתו. מברוריו, הסתבר לו כי בחדרה, העשירה בפרדסים,

⁴³ חמישים שנה, בלום עמ' 316.

⁴⁴ מהדבש ועד העוקץ על מוצרי הדבורה - לכריאות, לרפואה ולהנאה פרופ' אבשלום מורחי הוצ' חותם הזהב 1999, עמ' 84.

⁴⁵ ילענין הצנצנות אומר בלום "ביקשתי את גלינה... להזמין עבורי צנצנות לפי דוגמא... וכך עתיד הייתי להיות הראשון אחרי חורבן הבית למלא דבש בצנצנות ללא תוספת חרקים" בלום חמישים שנה עמ' 325. במכתב לאריה אמיר מיום 15.3.73 כותב בלום: "ר.ב. תווית חדרתית היסטורית: הצנצנת על גב הגמל היתה צנצנת דבש (מסחרית) הראשונה אחרי מעשה בראשית ונארוה בשנת 1925 בחדרה בביתו של שמואל שטרנין (אחיו של אפרים שטרנין בעל הדיליגנס. אחרי שהתחתנתי גרתי בביתו)".

⁴⁶ אמ"ח 31-11 מיום 22.2.1926. באותה שנה פונים דבוראים נוספים לוועד המושבה בבקשה דומה. מדובר ביעקב אלעזר בוצר ויוסף ולצר מרומניה, הם מעוניינים במגרש בן 8 דונם. אמ"ח 307/4 26/46 מיום 27.12.1926.

⁴⁷ הדבש החדדתי של בלום שווק בוניה, ברליו, ורשה, לודו, רוטרדאם, לונדון, ניו יורק, בומביי, בירות, דמשק וקהיר. הוא קיבל פרס ראשון בתערוכה הבינלאומית בפריז. בלום חמישים שנה עמ' 329, 330.

מתפתח ענף גידול הדבורים. הוא בנה את ביתו בפאתי גבעת ביל"ו, שם הציב את המכוורת שלו. כשנזקק לכוורות, היה הידע בנגרות הרהיטים בו עסקו אביו וסבו בגרמניה, בעזרו.⁴⁸

הכותרת של נייד המכתבים העסקי של ולטר

יעקב וולטר אישתו וילדיו ליד הכוורות שבנה

⁴⁸ תודתי למשה חוביישי מנחליאל ולנכדת ולטר יעקב, אורנה ניידרמן על המידע.

המושבה חדרה, דו-קיום: כוורנות ושכנות

משנת 1924 ואילך מתרחב מאד גידול הדבורים האישי בחדרה. רבים במושבה ניצלו את מגרשיהם בלב המושבה להצבת מספר קטן של כוורות, לשימוש עצמי. תופעה זו איימה על אורח חיי היומיום של התושבים. בארכיון "החאן" ישנן תכתובות של תלונות ונסיונות לפתור את הבעייה.⁴⁹ מסתבר שגם הרחקת הכוורות ל"מחצבה" בגבעת ביל"ז סמוך לנחליאל לא פתרה את הבעיה⁵⁰ הכוורנים מסרבים להתפנות בשיא עונת הפריחה. שנה מאוחר יותר⁵¹ דורש מהם הוועד שוב להעביר את הכוורות בקיץ, כיון שזו העונה המתאימה לכך.⁵² למרות נזיפת הוועד בבעלי הכוורות, מסתבר שהוא עצמו פנה למושל הנפה בחיפה לברר את הנושא מבחינה יורידית. ביום 14.9.1925, עונה להם המושל כי על פי החוק אין לאסור על אדם החזקת כוורות דבורים בחצרו על יד דרך. עצתו לוועד היא כי במקרה שאנשים ייפגעו מהדבורים "צריכים בעלי הנזק לתבוע למשפט את בעלי הכוורות..."⁵³ בתקופת המנדט הבריטי היה פיקוח על עיסוקי התושבים. ביום כ"ה אלול תרצ"ב מודיע ועד המושבה לשלושה כוורנים כי המפקח הממשלתי על הדבורים יבוא ביום מסוים לבקר את מכוורתיהם. מעניינת פניית המורה אבא הוכברג (הרמתי) לוועד המושבה בבקשה להרשות לו להציב את הכוורות שלו באופן זמני בביצת טאס ליד האינקליפטוסים, בקרחת יער שבדק בסיוע השומר טרטקובסקי.⁵⁴ המורה הוכברג אף פיתח את ידע הדבוראות בנושא לימודי לתלמידים בכיתות הגבוהות בבית הספר העממי⁵⁵ הכוורות עמדו בצדו המזרחי של מגרש בית הספר.

⁴⁹ שלושת התושבים: קימייב, פנסקי ופילוסוף נתבעים להוציא את כוורתיהם מתחום המושבה אמ"ח העתקי מכתבים מיכל 41 ח' בשבט תרפ"א.

⁵⁰ אמ"ח העתקי מכתבים 1922/23 מיכל 41 עמ' 448 ב' שבט תרפ"ג, כמו-כן בפרוטוקול 1113 ישיבת הוועד ו' ניסן תרפ"ד גם בישיבת הוועד, שנה לאחר מכן כב' בתמוז תרפ"ה אמ"ח פרוטוקולים 9 פרוטוקול 1220 מובהר כי גם במיקומן בשיח' חילו, מפריעות הדבורים לעבודה בפרדסים ובמהלך התנועה לפוקראא ובעבודת המחצבה עצמה.

⁵¹ אמ"ח פרוטוקול ישיבת ועד המושבה ס' הפרוטוקולים 9 פר' 1245 ב' בחשון תרפ"ו אמ"ח תיק 38/3 קרטון 300/4 מסמך 14/1 ח' סיון תרפ"ו.

⁵² אמ"ח תיק 38/3 קרטון 300/4 מסמך 14/1 ח' סיון תרפ"ו.

⁵³ אמ"ח תיק 62/2 מסמך 376.

⁵⁴ בשנת 1932 היו לאבא הוכברג 55 כוורות, אמ"ח תיק 30/34 מסמך 63/2.

⁵⁵ אמ"ח 23/5/2 מסמך 468. ביום 27.10.36 פונה מנהל בית הספר עבי אמיתי, למנהל תחנת הנסיונות בעכו, בהתאם לאישור מחלקת החינוך בירושלים, בבקשה לקבל שני נחילי דבורים לבית הספר, אחד עם מלכה איטלקית והשני - עם קריאולית. הוא ממליץ לשלוח אותן ברכבת, אך לחכות מספר שבועות, מפאת מכת היצירות בחדרה.

התארגנות ושיווק

בארכיון "החאן" נמצא תכתובות של וועד המושבה חדרה, עם גופי שיווק ארציים בדבר זמינות דבש חדרתי לייצוא באמצעות סוכנים.⁵⁶ משנות ה-30 המוקדמות אנו מוצאים התארגנות של כוורני חדרה ב"אגודת מגדלי דבורים חדרה א"י".

העיתונאי החדרתי ישראל שיוו, מדווח בעיתון "דבר" בשנים 1930-1934⁵⁷ על פעילות הדבוראים בחדרה והאיזור. דיווחיו משקפים התארגנות מקומית ברמה גבוהה. בכתבה מיום 16.3.1930, הוא מדווח על אגודת מגדלי הדבורים, שנוסדה ב-1928 ובה חברים 17 דבוראים, להם 800 כוורות. הם משווקים באמצעות "תנובה" ומצטיינים בעזרה הדדית בנושאים מקצועיים.

ביום 29.9.1930 הוא מדווח על 20 דבוראים, שחלקם מתפרנסים רק ממכוורותיהם. זו שנת שיא בתנובת הדבש - 75,000 ק"ג דבש מפרחי אקליפטוס. עם זאת קיימת תחרות קשה עם יבוא דבש מחו"ל.

בכתבה עיתונאית נרחבת בעיתון "דבר" מיום 13 בנובמבר 1934 בכותרת: "11.191 כוורות ליהודים. הענף המתוק הוא גם ענף מפרנס. הביקוש עולה על ההיצע", מדווח שיוו על הכנס הארצי הראשון של הדבוראים בארץ, שהתקיים באולם "הפועל" בחדרה.

את הכנס פתח מ. שרוני מחדרה ובמהלכו הוצגו סטטיסטיקות של התוצרת הארצית במשק היהודי והערבי ונדונו שאלות מקצועיות וכלכליות נרחבות. שיוו מסכם: "ענף הדבש יצא מגדר של מקצוע לחובבים והפך לענף מכניס וגורם כלכלי במשק הישראלי". ישיבת ההמשך של הכינוס הייתה בגן שמואל.

⁵⁶ אמ"ח קרטון 319 תיק 30/62 מסמך 1/א. פניית חברה מסחרית ארץ ישראלית מ-6 ביוני 1928 לוועד המושבה בדבר דבש מפרחי אקליפטוסים והדרים. בתשובת הוועד, ספר העתקי מכתבים 1928 מיכל 41 עמ' 334, הם נוקבים בשם הכוורנים שיש להם דבש למכירה: בלום, הוכברג, זלצר, וינפלד, פיקרש, קימאיב וקסובסקי (שרוני). כמו-כן, אמ"ח 11-398. פנייה של "תנובה" חיפה לאגודת מגדלי הדבורים בחדרה מיום 15.11.1929.
⁵⁷ אמ"ח ארכיון שיוו 5-77-280.

ייצוג חדרה בתערוכה ארצית

ב-22-20 בספטמבר 1927, אמורה הייתה להתקיים תערוכה חקלאית כללית של פלשתינה א"י בחיפה. בארכיון "החאן" נמצאת חוברת רשימת מחלקות המוצגים והוראות למציגים.⁵⁸

מגרש התערוכה היה ממערב למושבה הגרמנית לאורך הדרך לבת גלים. למעשה, הייתה זו תערוכת הישגים של הישוב בכל מגוון העיסוקים החקלאיים, כולל כוורנות. בהוראות להצגת דבוראות, מצויינים שלושה מוצגים: "דבש במסגרות, מן הטיפוס המקובל - 2 מסגרות", "חלות דבש בנוסח הערבי - 1 ק"ג" ו-"דבש רדוי - ק"ג" היות והייתה שפיטה, נקראים המציגים לשים לב גם לאסתטיקה. נראה שגם חולקו פרסים.

מצוקות וקשיים

אחת הבעיות שהטרידו ביותר את דבוראי המושבה הייתה ניוד כוורות ממקומות שונים בארץ לחדרה, לניצול פריחת יער האיקליפטוסים והפרדסים. במכתבים לוועד המושבה הדבוראים המקומיים מביעים חשש מהשתלטות על מקורות פרנסתם. מאידך, הם מודאגים מאד מהחדרת מחלות שונות למכוורות של המושבה.⁵⁹ הם מבקשים את התערבות הוועד בדרישה מכל בעלי הקרקעות בחדרה שלא ירשו לאנשים מבחוץ להעמיד כוורות על אדמותיהם. כמו-כן הם דורשים לפרסם בעיתונות הודעה ברוח זו לציבור מגדלי הדבורים בארץ.⁶⁰ בעיה קשה נוספת הייתה שוד כוורות, כתופעה של השנים 1931-1933. הכוורנים מתלוננים ש"דיים נעלמות מבין שכנינו הערבים התחילו להשמיד בלי חמלה את המכוורות...בפרט את אלה הנמצאות ממערב למושבה ליד ברכת 'ספרה'".⁶¹ מהתלונה מתברר כי משטרת חדרה איננה עושה דבר, פרט לרישום התלונות והם דורשים בתקיפות כי וועד המושבה, שאמור לדאוג לאינטרסים של התושבים יתערב "לאינסטנציה המתאימה וידרוש שיאחזו באמצעים שרכושנו לא יהיה הפקר... אחרת

⁵⁸ אמי"ח 1/2/62 מסמך 161.

⁵⁹ אמי"ח 11-28 מיום 3.5.1932.

⁶⁰ אמי"ח 11-30 מיום 25.4.1934.

⁶¹ אמי"ח מיכל 1 תיק 1/30 מכתב מיום 7.1.1933. התוכיך התפרסם בעיתון "דבר" ב-2.2.32. אמי"ח ארכיון שיון 5-77-280.

1932	התקציב	הכנסות	69/2
40	20 כנסות תיק	40	1 תיק
30	21 פ"א	100	2 משרד מנכ"ל
13	22 הפיקדונות	35	3 משרד
12	23 הפיקדונות	40	4 אינטנסיב
12	24 או"צ 313	45	5 סוכנות חוץ
30	25 או"צ	55	6 ...
6	26 או"צ	20	7 ...
45	27 ק"מ	25	8 משרד ישראלי
10	28	25	9 משרד מל"מ
7	29 3160	5	10 משרד
<u>900</u>	הכנסות	80	11 הפיקדונות
		30	12 משרד הפיקדונות
		20	13 משרד 313
		20	14 משרד
		30	15 משרד ש"ב
		16	16 משרד - 330 ז"א
		12	17 משרד מל"מ
		60	18 משרד
		30	19 משרד
		<u>798</u>	

מפקד הכוורות באמצע שנת 1932: פיקרש - 40 כוורות, שרוני מרדכי - 100 כוורות, ועדיה - 35 כוורות, לינדלפלד - 40 כוורות, הוכברג חנוך - 45 כוורות, הוכברג אבא - 55 כוורות, הוכברג זאב - 20 כוורות, אפרתי מרדכי - 25 כוורות, מימים שלמה - 25 כוורות, שומריה - 5 כוורות, השוה"ץ - 80 כוורות, משק הפועלות - 30 כוורות, גלר דוד - 30 כוורות, פרימק - 20 כוורות, סגל שרה - 30 כוורות, קו דרור עטרה - 16 כוורות, אהרונוסון אבנר - 12 כוורות, וסרמן - 60 כוורות, פנסקי - 30 כוורות, רוזוב יעקב - 40 כוורות, כ"ץ - 30 כוורות, פפרקורן אפרים - 13 כוורות, רפלינסקי - 12 כוורות, ויצמן דוד - 12 כוורות, אגווי - 30 כוורות, טלית - 6 כוורות, קמייב - 45 כוורות, טפר - 10 כוורות, סטמקסי - 7 כוורות. סה"כ 903 כוורות אמ"ח 69/2

צפוי לענף החשוב הזה כליון מוחלט והאחריות תיפול על אלה שאינם עושים כלום בכיוון זה" והם מוסיפים "היה מקרה שנעלמים התנפלו על המכוורת בהיות הגברת קימייב על המקום ובאיומים על ידי אקדח ביד התנפלו לשדוד את המכוורת, כתוצאה מחיפוש המטרה נמצא תיק האקדח בין הכוורות אך האקדח והפושעים טרם נתפסו...השבוע נשמדו ע"י נעלמים עוד 12 כוורות".

מצוקת הכוורנים הלכה וגדלה. ב-25.4.1934 פונה ארגון מגדלי הדבורים החדרתי שוב אל ועד המושבה בתלונה על כניסת מכוורות של אנשי חוץ. הפעם הם מעלים נימוקים נוספים לאיסור פלישת זרים לשטחי המרעה של חדרה: מחד גיסא, צמצום

שטחי האקליפטוסים בשנים האחרונות ומאידך גיסא, גידול מספר המכוורות החדרתיות.⁶² הם סבורים כי נוצרת בהדרגה תחרות בלתי הוגנת דווקא באיזור המחייה שלהם.

ארבע שנים מאוחר יותר ב-11.10.39, אנו פוגשים איגוד דבוראים של איזור השומרון בשם "הכורן".⁶³ האיגוד פונה למחלקת החקלאות של ממשלת המנדט של א"י ומבקש בדחיפות לקנות סוכר משוחרר ממכס להאכלת הדבורים בעונה בה הפריחה דלה. כמו כן הם מבקשים להקל על הפרוצדורה לקבלת רעל הציאנו-גז להשמדת זרעות, בסיוע פקיד מסוים בשם רסקין שמכיר כל כורן באופן אישי. במקביל, הם מציעים לקיים הרצאות ושיחות בנושא ענף גידול הדבורים בחדרה.

שותפויות לגידול דבורים ולשיווק דבש

התפתחות המושבה חדרה והגיוון בענפי החקלאות השונים, יצרה צרכים חדשים והניבה פתרונות ייצור ושיווק חדשים. בשנות ה-30 המאוחרות, אנו רואים משקים מעורבים, שגידול הדבורים הוא רק אחד מענפי הייצור שלהם. בולטת שותפות "גר"ף" [של גרינגרד, פיינברג ופרנק] שבדו"ח הפדיון שלהם משנת 1936⁶⁴ הם מציינים גם ייצור דבש. מעניין לציין כי משק גר"ף שיווק דבש לרשת המזון הבריטית "ספיניס" (Spinneys) וקיבל ממנה פתקיות מיוחדות להדבקה על מיכלי התוצרת.

ביובל ה-50 לחדרה, 1941, כותב צבי בוטקובסקי סיכום דברים בשם "חדרה ומשקה החקלאי". הוא מקדיש סעיף לנושא גידול הדבורים.⁶⁵

⁶² אמ"ח קרטון 293/4 תיק 31/14 מסמך 2110. הם מציינים כי סה"כ במושבה חדרה 1,500 כוורות "שוה הסכום

המקסימלי לניצול המרעה".

⁶³ אמ"ח 11-371.

⁶⁴ אמ"ח תיק 65 11-352.

⁶⁵ אמ"ח 11-376 תיק מסי 72 וכן 5-48-69.

המכורת

"במשך עשרים שנים האחרונות רבו בחדרה מגדלי הדבורים. הפריחה הגדולה של יערות האיקליפטוסים, של גידולי הבר באדמות הוריעה ובפרט הפריחה הגדולה של הפרדסים הספיקו מזון מספיק ללהקות הגדולות של דבורי הכורנים בחדרה. הכורנים סבלו תמיד מהצרעות ולא פעם אחת עשתה מכה זו שמות במכורות של המושבה. אבל כשמגדלי הדבורים התמסרו לכך והשמידו את קיני הצרעות הצילו את משק הדבורים שלהם ממלתעות זבובי ארס אלה.....הדבש של חדרה ידוע במראהו הבהיר ובטוב טעמו הארומטי ותמיד יש עליו קופצים בשוק הצרכנים בארץ ומחוצה לה."

בשנות ה-50 וה-60, גידלו דבורים בחדרה כוורנים נוספים. המורה אליעזר ויין, פיתח דבוראות חינוכית בחווה החקלאית העירונית בשכונת ברנדיס, בה למדו כל תלמידי העיר. הוא לימד את התלמידים הבוגרים את מלאכת גידול המלכות ודרש מיומנות ומסירות רבה. גם לאחר שפרש

אליעזר ויין בחווה החקלאית.

לגימלאות, המשיך להדריך את התלמידים בחווה. ליד הכוורות שתל צמחי דבש.⁶⁶

תחנת הנסיונות לגידול דבורים בחפציבה ליד נחל חדרה

בהרצאה לחנוכת המכוורת לניסיונות ולהדרכה בחפצי בה שליך נחל חדרה,⁶⁷ אומר האגרונום והסופר ש. צמח:⁶⁸ "יה כשלוש שנים אנו עוסקים בענף גידול הדבורים בתחנה לחקר החקלאות. ואם כי לא הספקנו לעשות גדולות, הרי משהו נעשה בכל זאת על ידינו."

⁶⁶ נמסר ע"י בתו, יערה ויין.

⁶⁷ התפרסם ב-1947. 21.5. בירחון "השדה" כרך כ"ז.

⁶⁸ שלמה צמח 1886-1974 נולד בפלונסק, פולין, עלה לארץ ב-1904. מראשוני העליה השנייה. ב-1909 נסע ללמוד בצרפת, במכון הגבוה לחקלאות בנסי. היה אגרונום, מייסד תחנת הנסיונות ברחובות ומנהל ב"ס "כדורי". חתן פרס ישראל לספרות 1965.

תחילתה של התחנה, היה בעיצומה של מלחמת העולם השנייה (1944) תקופה בה היה מאמץ לשמור על הקיים בתחום הכוורנות. צמח מדבר על שנות המלחמה, בהן לא היה יצוא של דבש לחו"ל ועתה, עם סיומה, יש התארגנות מיוחדת לתנופת יצוא. בדבריו הוא מתייחס להצלחה בהפצת גזע הדבורים האיטלקי מחוות חפציבה,

בה גידלו מלכות שויבאו מאמריקה. כאן היה המרכז להפצת מלכות ונחילים למכוורות בארץ.

לסיכום, מברך צמח על הקמת מבנה הקבע החדש של התחנה ומסיים: "אני מקווה שמוסד זה יגדל וימלא את המוטל עליו...לקידומו של

ענף חקלאי נכבד, שמא גם עוקצני אבל גם מתוק ויגווון את המשק המערב היהודי בארץ אבותיו, ויהא זה שכרנו."

מנהל התחנה היה הדבוראי המומחה חבר גן שמואל דוד רייכר-ארדי (ראה להלן).

גידול דבורים בגן שמואל⁶⁹

בשנת 1913, הגיעו לגן שמואל (במקור, גן אתרוגים ע"ש שמואל מוהליבר, מראשי חובבי ציון ברוסיה) קבוצת חלוצים להקים ישוב במקום. הם הרגישו צורך להרחיב את ידיעותיהם בנושאי חקלאות שונים ופנו במכתב לב. כצנלסון⁷⁰ בבקשה "לשלוח לנו בהקדם האפשרי ספרים מהספריה החקלאית המטולטלת [הניידת] למקצועות: גידול דבורים...בשפה העברית ואם אין בשפה העברית, אזי ברוסית." "יש להם כבר שתי כוורות והם מתכוונים "לעשות נסיון במקצוע הזה."

שנה לאחר מכן, הם מתכוונים להרחיב את ענפי המשק החקלאי שלהם ופונים לד"ר

⁶⁹ נדב מן "ביתמונה" מיום 14.9.2012 www.ynet.co.il/articles/0,7340L-42805080'00.html

⁷⁰ ברל כצנלסון 1887-1944 ממנהיגיה הבולטים של תנועת העבודה.

טהון⁷¹ שהיה יד ימינו של ד"ר ארתור רופין⁷² ומבקשים הלוואה לצורך זה. "עם אישור ההלוואה הנ"ל אנו נגישים לסדר 15 כוורות בתוך הפרדס (כנראה - האתרונים).... אין מקום נוח ומתאים למטרה זו כפרדס שלנו, שבזמן הפריחה באים אליו המוני דבורים מהכפר הערבי הסמוך".⁷³

ב-1921 התחלפה קבוצת החלוצים הראשונה באחרת והיא הייתה היסוד לקיבוץ גן שמואל.

מכוורת גן שמואל ככרם יודים

המכוורת התפתחה בהדרגה לענף מוביל בחקלאות הקיבוץ. (היא התקיימה עד לשנות ה-70). רכז הענף היה דוד רייכר - ארדי (ראה לעיל, חפציבה). הוא שידרג מאד את המכוורת. בשנות ה-30 פיתח גידול מלכות. הדבוראות של גן שמואל התנהלה ברמה גבוהה, הן מדעית והן מסחרית. בצד הפקת דבש, פותח מפעל יריעות דונג לשעוויות, למכירה. המכוורת הוצבה במטע הזיתים של הקיבוץ. בתקופת המאורעות של שנות ה-30, כשהייתה בחורשת האיקליפטוסים סמוך לתחנת רכבת חדרה-מזרח, נהגו הכוורנים לצאת לעבודתם חמושים ברובים.⁷⁴

⁷¹ ד"ר י.י. טהון 1880-1950 סגנו של ד"ר רופין בהנהלת המשדד הא"י של ההסתדרות הציונית ביפו.

⁷² ד"ר ארתור רופין 1876-1943 מנהל המשדד הא"י ביפו. עמד בראש מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית.

⁷³ הכפדים הסמוכים היו שיד חילו, צ'רקס ודמאירה.

⁷⁴ בתקופת מלחמת העולם השנייה הם רוכשים את המכוורת "בת 60 קומות" של הדבוראי החדדתי י. זינדברג, שנאלץ למכור אותה עקב גיוסו לצבא. אמי"ח 2/4/21 מסמך 12635.

* הערה לסיום: מטבע הדברים, ברשימה לא מופיעים שמות כל דבוראי חדרה. במסמכי ארכיון "החאן" נמצאו גם השמות הבאים: בניהו ועדיה, יעקב ולצר, יעקב פילוסוף, עבי פרימק, יעקב רוזוב, יצחק וידנפלד, דוד גלד, פנסקי, שרה סואף, אורי זהבי.

אני מתנצלת בפני מי שקרוביהם לא הוזכרו. אשמח להוסיף לארכיון המוויאון מידע בנדון.

אנשי אצ"ל (ארגון צבאי לאומי) בנחליאל

גינה רודין | צרור זכרונות מאוסף ארכיון "החאן" חדרה

שכונת "נחליאל" הייתה החממה החדרתית של האצ"ל בשנות ה-40. הגרעין ממנו צמח הסניף המקומי, היה מועדון בית"ר השכונתי שרבים מצעירי נחליאל התחנכו בו ורבים עברו ממנו הלאה לאצ"ל. בארכיון מוזיאון "החאן" ישנו מאגר זיכרונות מתועדים של אנשי השכונה מאותם ימים, ממנו נשקפת תמונה חיונית ומלבבת של מעורבות רב-גילית ומשפחתית ושל סולידריות שכונתית יוצאת דופן.

חומרים בולטים בנושא הם של אהובה ואבנר סבוראי, שהיה היסטוריון השכונה.¹ בני הזוג היו דמויות מרכזיות בתנועת בית"ר ובאצ"ל בנחליאל. אהובה לבית חממי, רואיינה ע"י תמר זעירא מתנדבת מוזיאון "החאן" ב-2007.² התיעוד האחרון של זיכרונות אהובה נעשה ביוזמת פרויקט "תרבות ישראל" של העמותה לתיעוד קוממויות ישראל ב-2010.³ ושולב בטקסט להלן.

את ראשית דבריה, מקדישה אהובה למועדון הצעירים בית"ר [ברית יוסף תרומפלדור]⁴ שנוהל על ידי שלום פריד מחדרה. מפקד המועדון המקומי, "מעוז" בלשון החברים, היה דוד מזרחי. בית"ר היה כור היתוך בדרך לאצ"ל.⁵ אהובה הצטרפה לתנועה בגיל 12. מידי שבת נערך מסדר והניפו את דגל הלאום. אף שהמועדון היה מול בית הכנסת, המתפללים לא כיהו בהם. "התימנים הם אנשים ליברלים. הם אמרו לנו לקשור את הדגל לפני שבת ונניף אותו בשבת". בין ילדי נחליאל וחברי תנועת "הנוער העובד" ש"הקן" שלהם היה בסמוך, התחוללו "קרבות שכללו מעשי קונדס

¹ ארכיונו האישי נתרם למוזיאון ע"י רעייתו, לאחר פטירתו.

² אמי"ח ק-514.

³ אמי"ח ק-404.

⁴ "בית"ר" – ברית הנוער העברי על שם יוסף תרומפלדור, היא תנועת הנוער והצעירים של התנועה הרביזיוניסטית, לפני הקמת המדינה. התנועה נקראה על שמו של יוסף תרומפלדור, המסמל גבורה יהודית בעת החדשה ועל שמה של העיר הקדומה ביתר, המסמלת גבורה יהודית בעת העתיקה. השם נקבע ע"י זאב זיבוטינסקי שהיה מנהיג התנועה ואביה הרעיניו עד למותו. ויקיפדיה.

⁵ שלום מסואדי: אמי"ח ק-555.

והתגרות...מפקדי בית"ר היו בחורים בני השכונה ממשפחות מכובדות כמו: רפאל חממי, משה אשטר, אריה שגן, חיים גמליאלי ועוד... הנוער העובד לא היה יכול להתחרות אתנו מבחינת תכנים של הפעלת המועדון. במועדון שלנו היו הרבה הרצאות⁶ החדירו בנו את אהבת הארץ".

בארגון בית"ר הייתה חשיבות רבה לתלבושת "עלי לעיין שהגעתי לתנועה בתלבושת מלאה שכללה: חולצה חומה עם עניבה וכובע סירה חום. בגלל הצבע של התלבושת כינו אותנו "פאשיסטים". חברותה בתנועה סיכנה את לימודיה בבית הספר "תלמוד תורה לתימנים" "מנהל בית הספר הגיע לאמא ונתן התראה שאם אמשיך להגיע לסניף בית"ר הוא לא יקבל אותי ללימודים".

אהובתי חממי בתלבושת בית"ר

המנהל, רבינוביץ' לא הרשה לה להזכיר את זיבוטינסקי בבית הספר. תושייתה של אמה פתרה את הבעייה. היא אמרה: "תתלבשי בתלבושת שלך, תעמדי דום בבית ליד החלון ותשירי את ההמנון..." אמה ידעה את כל שירי בית"ר והן נהגו לשיר אותם ביחד. הפעילות בבית"ר כללה השתתפות במחנות קיץ, שהבולט בהם התקיים בהרי זיכרון יעקב, בפיקודו של חיים גמליאלי.⁷

טקס ההשבעה לאצ"ל נתפס כרגע מכונן בחיי רבים. גם שלום מסוארי שגויס לאצ"ל ע"י אביחיל אריכא, זוכר אותו בבהירות, בעיקר את הצורך לענות על השאלות הנוקבות של המגייסים (מסוארי, שם). אהובה, שגויסה בגיל 16, מספרת על האימונים בחולות ליד שכונת נווה חיים. "וחלנו, הסוואות, תרגילי סדר, אימונים בנשק (פירוק והרכבה) במרתף בשכונה. האחראים על הביצוע היו שלום מסוארי ובעלי לימים - אנדר (סבוראי)". פעילות הצעירים לא יכלה להתקיים ללא תמיכת המשפחות. אהובה: "ההורים ידעו שהילדים הולכים לפעולות מסוכנות. השכונה שלנו שימשה כ"עידר

⁶ שלום מסוארי: אמיח (שם) "הלעיטו אותנו באידיאולוגיה שלא הייתה זרה לנו כאנשים דתיים שומרי מסורת".
⁷ מסוארי (שם) האימונים הבית"רים נערכו בגבעת ביל"ו, בחולות חפציבה. בשנת 1940 יצאו כ-40 צעירים מנחליאל לסייע בבניין בויכרון יעקב, כדי למנוע עבודה ערבית. באותה עת נודע על מותו של זאב זיבוטינסקי. הצעירים ערכו מסדר-אבל לזכרו בנוכחות מפקד ביתר הארצי פתחיה שמיר. הם בנו "קבר סמלי" ועמדו במשמר כבוד של תניכים במשך 24 שעות.

מקלט" – מקום בטוח בו יכולים להסתתר מהמטרה הבריטית... מוכתר השכונה שלנו זכריה בן דוד שבניו היו באי"ל תמיד הזהיר אותנו בפני פשיטות של האנגלים.⁸ באחד מימי העוצר שהאנגלים הטילו עלינו עצרו בשכונה 29 בחורים ו-4 בנות: רחל חממי, מרי חממי, נעמי מדר ודינה ימיני. את הבנים לקחו ללטרון והבנות לבית לחם.

משימתה של אהובה הייתה להדביק כרוזי אי"ל ברחובות חדרה. באחד הלילות יצאה עם יפת עמאסי להדביק כרוזים⁹ ברחוב הגליל (היום, הנשיא) מקולנוע

גן זוהר עד קולנוע חוף. "שלום (פריד) אמר שאם תיתפס תאמר שעשתה את פעולת ההדבקה בשכר ולא מתוך אידאולוגיה". הם אמנם נתפסו ע"י שוטר צבאי שהביא אותם למשטרת חדרה. הקצין האחראי היה פנחס מיטלמן שיכולתו לסייע הייתה חיונית אך מוגבלת: הוא טיילן למוכתר נחליאל בן דוד וביקש להודיע לאמה של אהובה, כרמו להסתרת חומרי אי"ל שהיו בבית. היא אמנם קברה חומרים "מפלילים" בפרדס. אהובה נשלחה ל"קישלה" [בית סוהר תורכין במשטרת חיפה. שם בילתה עשרה ימים בין פושעות וזונות. למזלה הייתה שם שוטרת יהודיה. גם נסיונות מוכתר חדרה, אהרון פרנק, שבביתו עבדה אמה של אהובה במשק בית, לא הועילו. "הוא היה איש נחמד מאד. הוא קנה פירות והביא לי, אבל לא הצליח לשחרר אותי... מחיפה העבירו אותי לבית לחם. הייתי עם הצעירות. מהרגע שבאתי, עם המוודה הגדולה שאמא שלחה עם אהרון פרנק, האסירות פינקו אותי. הן נתנו לי כינוי "ילדה קטנה", אבל כשהן הסתודדו על ענייני אי"ל, הן אמרו: צאי מכאן, מדברים סודות, לא לקטנה". בית הסוהר נקרא "וילה סאלם". בכל חלק היו מקלחת, אמבטיה, מטבח וחדרים ופרוודור, שם ישבו לאכול. בישראלנו לעצמנו. שמרנו על הניקיון בקפדנות, בישראלנו בתור. עם העצירות הערביות לא היה קשר... היה לנו רדיו במסדרון, שעה מיוחדת ביום... מסכנה אמא שלי... המרחק מחדרה עד בית לחם... אחי עמוס או מישהו מהמשפחה היה הולך

⁸ במפגש תיעוד השכונה לקראת יובל 100 לחדרה ב-1991 אמרה אהובה "המוכתר גר מולנו הוא בא בבוקר מוקדם ושאל: איפה אהובה? האמא אמרה שהיא ישנה הוא אמר לה "תחביאי מה שיש" האם אספה בבית ניירות, כרוזים, תלבושת וקברה בפרדס מאחרי הבית".

⁹ ווג נוסף היה מול כהן (וינגר) ומלאכי צעירי בן הרב.

אתה. בחצר היה חדרון עם שולחן, שם פרקו את החבילות של האמא... דיברנו משני עברי השולחן, בלי מגע. היא בכתה כל הזמן".

"היה לנו קשר עם בגין¹⁰ קיבלנו פקודות-יום מבגין, מוסתרות בתוך קופסת מתנה... בסוף כל פקודת יום בגין כתב: "אל תרימו יד על אחיכם".

בבית לחם הייתה האוהבה שנה. היא השתחררה למעצר בית ביולי 1947. היא השתתפה בהורדת מעפילים בחוף גבעת אולגה, כשהלכה עם חיים מדר לסמן לסירות על החוף את מיקום ההורדה. כשחזרו, פגשו שוטרים רכובים. אחד מהם, ערבי, היה שכן של הורי חיים. הוא לחש לו בערבית "תסתלקו מכאן מהר".

"הבתים שלנו היו כולם סליקים.¹¹ מתחת לבית שלנו היה מרתף. בחור אחד היה אחראי להוצאת הנשקים לפני כל פעולה. מאוחר יותר, אברהם כהן מחדרה בנה מברול קופסאות מיוחדות לרובים. הסתירו נשק גם במתבן של הפרה. ההורים שלנו לא רק שלא התנגדו, הם עצמם היו חיילים..אשת הרב הייתה יוצאת ומברכת אותנו. האמהות פיזרו לפלל טחון לטשטש את עיקבות החיילים היוצאים לפעולה."¹²

אבנר סבוראי

אבנר סבוראי

ההיסטוריון של שכונת נחליאל¹³ אמנם לא רואיין ע"י אנשי המוזיאון, אך מעורבותו ומעמדו באצ"ל נשקפים מזיכרונותיהם של האחרים.¹⁴ שלום מסוארי, שרואיין עבור מוזיאון "החאן" ע"י תמר זעירא,¹⁵ היה מהפעילים הבולטים בנחליאל. הוא זוכר כי הפעולות הראשונות שביצעו

¹⁰ מנחם בגין, נוי 1913 בדרסט ליטובסק נפי 1992 בת"א. מפקד האצ"ל בתקופת המאבק במנדט הבריטי. החל את דרכו כמנהיג בתנועת בית"ר במזרח אירופה. במהלך מלחמת העולם השנייה, נשלח ע"י הסובייטים לנולאג. שוחרר ושרת ביצבא הפולני, במסגרתו הגיע ארצה. הפך למנהיג אצ"ל בסוף שנת 1943. בארבע שנות הנהגתו, ביצע הארגון כ-3000 פעולות. לאחר פירוק האצ"ל ב-1948, הצטרפו לחמיו לצה"ל. המוטו שלו היה "לא תהיה מלחמת אחים".

ויקיפדיה.

¹¹ מסתור לנשקים ולחומרי חבלה, בדרך כלל, בתוך כדי חלב קבורים באדמה.

¹² אוהבה מספרת על זוג שברח לנחליאל מתל אביב על מנת להתחתן, ואנשי ההגנה מגבעת חיים תפסו את הגבר, התעללו בו ומסרו אותו לבולשת הבריטית. היא מספרת על איש ההגנה אלישיב אורן, שנהג לצלם אנשי אצ"ל שהלכו במדרכה ממול. בתגובה, הם שברו לו את המצלמה. (שם - תולדות ישראל)

¹³ הארכיון האישי של אבנר סבוראי אמי"ח 112-5.

¹⁴ בשבועון "השבוע בחדרה" גליון 1608, 18.2.2004, הוא מספר על תיפקודו כמדריך בבית"ר וכמפקד באצ"ל. הוא מספר על חווית טקס קבלתו לאירגון, בהיותו סטודנט לחינוך בירושלים. אחרי סדרת חקירות ובדיקה, מונה למפקד אצ"ל בנחליאל.

¹⁵ בתאריכים 27.4.09 עד 1.6.09 אמי"ח ק-555 אמי"ח ק-520.

המגוייסים לאצ"ל, היו הדבקת כרוזים ברחבי המושבה וזריקת כרוזים בבית קולנוע "חף".

"הכרוז הראשון היה על חידוש המלחמה [מלחמת המחתרת] בכריטיים.¹⁶ ככל הכרוזים התנוסס סמל האצ"ל שהוא לוחם אוחו בידו רובה כשבקע מפת ארץ ישראל השלמה, כולל ירדן. משני צידי הרובה היה כתוב "רק כד" [נשחרר את הארץ]".

אחת הפעולות הראשונות בהן השתתף מסוארי לאחר קורס המפקדים בויכרון יעקב (ראה הערה 8) הייתה שיבוש התקשורת באמצעות חבלה בקווי הטלגרף בתוואי שבין בנימינה לחדרה.

"הפעולה הרצינית השנייה הייתה חבלה ברכבת שהובילה כסף [לתשלום משכורות לפקידי השלטון הבריטי] מראש הנקרה עד קנטרה בגבול מצרים". אצ"ל החליט לעצור

את הרכבת באיזור שלנו... ליד גן שמואל, שם הייתה דרך עקלקלה ומכוסה בצמחים... לחדרה הגיע יצחק מפקד המחוז.¹⁷

מסוארי סייע לו בהכנות. הם נסמכו על סיוע בני משפחות הפעילים. הפעולה נקבעה לשבת¹⁸ זו הייתה פעולה בעלת נפח חסר תקדים ואורגנה ע"י מרכז התנועה הארצי,

¹⁶ כשפרצה מלחמת העולם השנייה, הכריז האצ"ל על הפוגה במרי.

¹⁷ **התקפת רכבת הכסף** (מפי המבצעים) אריה מליץ, הוצי' שלח ת"א כסלו תשי"ב, ספר " מסדרת ספרית המרד. פדשת רכבת הכסף מתוארת בספר בעזרת זיכרונות המשתתפים, בפירוט רב וגניסוח ספרותי משולב בהומור. שכונת נחליאל מצטיירת בו בחיוניות רבה. שמות המשתתפים בפעולה מוזכרים בעיקר בכינויי המחתרת. "יצחק" הוא דוד טהודי.

¹⁸ "בליל שבת הודגשה הנשמה היתרה בכמה בתים. הבנים אצו רצו בבקשות. אמהות מהרו למלאותן. זה בקש מאביו

אבל תפקיד נחליאל כבסיס ליציאה ולנסיגה מהירה היה חיוני, הן בשל הקירבה

הפיזית למקום האירוע והן משום התשתית האנושית התומכת. לאחר ההשתלטות על הרכבת אומר מסוארי (שם) "הגענו לנחליאל, החברים חיכו עם סליקים פתוחים כדי להטמין את הנשק וכסף השלל. סה"כ נלקח סכום של 35,000 לא"י שזה היה סכום עתק... בביתו של אחי הבכור סעדיה מסוארי ליד הבאר, היה לי חדר ושם היה מקום הריכוז... מיינו את הכסף לשטרות לחוד ולמטבעות לחוד. אותן הכנסנו לכדי חלב והטמנו בבור שבגבעת ביל"ו..."

"ברחוב הרברט סמואל פינת הגיבורים פגשתי באמבולנס נהוג בידי אברהם כהן (ממוסד כהן) שהוביל יולדת לרופא בדרך לכילינסון, שאלתי אותו אם הוא מוכן בדרך לקחת אתו כמה

בחורים, הוא ענה בחיוב... סיכמתי אתו שיחכה לנו ב"גורן"... רצתי מהר לנחליאל ואמרתי למפקד שיש אפשרות לנסוע עם אמבולנס לכיוון פתח תקוה... שתי בנות צויידו בגרביים מלאות שטרות על גופן ונראו כנשים הרות. הן נכנסו מאחור ומפקד הפעולה מנחם, לבוש

חלוק לבן, ליד הנהג. הורידו את היולדת בבילינסון והמשיכו עם החבורה למפקדת האצ"ל ביפו"..." אחרי הפעולה הוועלתי בדרגה מונית ל"סגן" [הדירוג היה סגן, ראש קבוצה, סמל, גונדר].

"פעולה נוספת הייתה פעולת חבלה במועדון הקצינים ובנאפ"י. [רשת חנויות האספקה של הצבא הבריטי].¹⁹ המועדון היה במרכז המושבה (כיום בית יד לבנים ובית מועה"פ). בשלב ראשון הכינו החברים 'להבירים' והלכו למגרש חניית הרכב הבריטי בגן המייסדים. במהלך ההשתלטות על המגרש, נורה ונהרג הנוטר הערבי שהתנגד. לאחר מכן פרצו לשורת

הרכבים והציתו אותם. הנסיגה לנחליאל עברה בשלום... מספר שבועות לאחר מכן,

להלן את חבריו (שבאו לחדרה לצורך המבצע) וזה מאמו להומינים לפת ערבית... וכל זה נתמלא מיד ובהבה ובקנאה גדולה - כל הקודם משובח יותר" שם עמ' 64.

¹⁹ N.A.A.F.I ראשי תבות של Navy Army and Air Force Institutes לרווחת החיילים הבריטיים ובני משפחותיהם. נוסד ב-1921. ויקיפדיה.

נערכנו לפעולה רחבת היקף - השתלטות על מועדון הקצינים ומחסן אספקה שהיה בבית העם... יצאנו כ-20 לוחמים מצויידים בנשק... המטרה הייתה למחוק את

המוסדות של הבריטים מלב חדרה... המבנים היו צריפי עץ והתלקחו במהירות. הנסיגה הייתה לכיוון נוה חיים... בפעולה זו השתתפו אבנר מסוארי (סבוראי) מלאכי צעירי, יחיאל הינדי, ניסים גמליאלי, בנימין דוגמא, זכריה אדמוני ועוד.

מסוארי מזכיר עוד התקפה על המחנה הצבאי באגרובנק, על מחנה תל-אלון (פרדס חנה) בה השתתף אבנר סבוראי שנותק מהקבוצה, נאסף ע"י המרואיין ושניהם מצאו מחסה וסיוע במושב אלישיב.

ינואר 1946

למחרת שוד הרכבת צרו הבריטים על נחליאל עם שחר, הקיפו את השכונה בקונצרטיונות [גדרות תייל מגולגלות] והקימו מחנה מזרחית מהשכונה. כל התושבים עברו זיהוי. החשודים נכלאו במכלאות, בחלקם אנשים תמימים. העצורים נשלחו ללטרון... החיילים לא מצאו את הכסף... הם הציבו עמדת תצפית בסמוך לבור בו הוטמנו כדי הכסף... אך לא מצאוהו.

ספטמבר 1946

"בתאריך זה החליטו במפקדת האצ"ל לחבל בכל הקשור לצבא הבריטי... להפציץ רכבת שהייתה מובילה דלק מבתי הזיקוק בחיפה... ועוברת בחדרה... הוחלט לעצור את הרכבת ולהעלות באש את מטען הדלק. חיילי האצ"ל (כעשרים לוחמים, רובם תושבי חדרה) יצאו משכונת נחליאל לפעולה בשעות היום... פוצצנו את הקטר שירד מהפסים ושאר הקרונות התהפכו והתפוצצו. פרצה דליקת ענק שהשמידה את כל המטען... מפקד הפעולה היה איש תל אביב. אני שימשתי כסגנו... נסוגנו בשלום לנחליאל".

בתגובה צרו הבריטים על נחליאל ואספו אנשים למכלאות ליד נחל חדרה.

"גרתי אצל אחי הבכור סעדיה מסוארי שהיה איש "ההגנה". הוא הזהיר אותי על פעולת הבריטים." עם חברו אנגר סבוראי הלך שלום לפרדס של חיים ונתן תממי, מחופשים לעובדים ערבים מקוששים עצים. "דיברתי ערבית טובה מאוד ולא נחשדתי... התיידדנו עם החיילים ששמרו במקום, שרנו להם בערבית, שעשענו אותם בריקודים."

4 בינואר 1947

"אצ"ל השתמש במערות שבשיד חיילו כ"סליק" [מסתור נשק ותחמושת]. המודיעין של הבריטים הוביל אותם למערות שם הם מצאו את הנשק הרב... חלק מהמוקשים התפוצצו עם גילויים... היה להם מנגנון מיוחד... מספר בריטים נפגעו... למחרת בבוקר הטילו שוב מצור על השכונה... עזבתי מיד את השכונה... רכבתי באופנים עד נחלת יבזטינסקי בבנימינה, משם העבירו אותי בעגלה לזיכרון, לקרובי משפחה."

14 במאי 1947

במסגרת פעולה ארצית של חבלה לאורך כל מסילות הברזל בארץ, יצא מסוארי עם עוד 3 לוחמים לסביבת גן שמואל "מצויידיים" בנשק קל אקדחים, סטנים (מקלעים) ומוקשים.. נוקטים במירב הזהירות. אף על פי כן ... ראינו את עצמנו לפתע במלכודת... חשתי כידון של חייל בריטי שנונץ לי בבטן... שניים מהלוחמים הצליחו לברוח בחסות החשכה... החייל שהיה אחרי נתפס גם הוא". השניים הובלו למחנה 80 (בפרדס חנה) שם החלה פרשת התעללות, בהמשכה הובלו למשטרת חדרה ולצינוק בכלא עכו.

"באותו לילה הבריטים פשטו על בית הורי ובית אחי, אצלו גרתי... בבית אחי היה לי תיק עור בו החזקתי מסמכים שונים... הם לקחו את תכולתו... בנחליאל הייתה מהומה, היות ונאסרנו עם נשק ביד, היה ידוע שגור הדין - מוות. כל השכונה... התפללו בבתי הכנסת, הכריוו צום... העבירו אותי לירושלים לבית הדין הצבאי... בכלא במגרש הרוסים... במהלך המשפט, הקטגור... ציין שאמנם בני-מוות אנחנו, אך בגלל שטרם מלאו לנו 18 שנה [עפ"י תעודות הזהות המזויפות אותן סיפק להם אצ"ל] הוא המליץ על מאסר עולם" זה אמנם היה גור הדין.

יוני 1947

"חרף העובדה שאני שפוט למאסר עולם זה לא שבר את רוחי, הרגשתי מלא גאווה..."

בסיום המשפט שרנו את "התקוה" כשרוב הצופים באולם עמדו ושרו אתנו. בקהל ישבו בני משפחה שחשו הקלה רבה... הייתה סבירות גבוהה שיגורו עלינו גזר דין מוות... לאחר מכן הובלנו בשיירה צבאית מאובטחת לכלא עכו.²⁰

בהמשך, מסוארי מתאר בחיזיונות את השהות בכלא עד להתפרצויות האלימות של הכלואים הערבים בכלא עכו²⁰ שבעקבותיהן הועברו עם האסירים היהודיים לכלא בירושלים. בניסיון הבריחה במנהרה מהכלא, לא הצליח להימלט והועבר למחנה עתלית... ממנו נחלץ במוזודה, כחברו איש נחליאל אברהם מדר (ראה להלן).

למרבה האירוניה, אף לאחר הכרזת המדינה (15 במאי 1948) לא הסתיים פרק האצ"ל בחיי מסוארי. במהלך ההכנות לצרף את האצ"ל לצה"ל, התרחשה פרשת האניה "אלטלנה"²¹ בה השתתף עם המחלקה שלו, אנשי חדרה שסייעו בפינוי עולים ונשק מהאניה בחוף כפר ויתקין. נערך מפגש לוחמים עם מנחם בגין ומפקדי אצ"ל. במהלך המפגש ירו חיילי צה"ל על הנאספים שהתפזרו לכל עבר. מאנשי חדרה נהרגו בתקרית זו, דב קלנר פליט מהונגריה שהתגורר בנחליאל ועודד אברהם, שוטר במשטרת היישובים. במהלך אירועים בלתי מובן, עברו על מסוארי חוויות בריחה ומאסרים חוזרים על ידי צה"ל, כולל הצטרפות לגדוד אצ"ל שישב בקטמון בירושלים. רק לאחר

פירוק כל ארגוני המרי
התגייס לצה"ל.

מסדר אנשי אצ"ל במסגרת צה"ל, 1948 בירושלים.
בראש הטור - שלום מסוארי

²⁰ על פריצת כלא עכו ו"קפיצה" ארגון צבאי לאומי" 2.6.2.
²¹ על אלטלנה בכפר ויתקין. ו"קפיצה" ארגון צבאי לאומי" 2.7.6.

רפאל חממי סיפר את זיכרונותיו מחברותו באצ"ל, במסגרת פעילות התיעוד של

ארכיון "החאן", ביום 13.12.1992 המראיינת: ריקי כהנוביץ.²²

"בשנים 1936-1938 הייתי חבר הגנה, הייתי פעיל והייתי גם בנוטרות אבל ראיתי שאין מקומי שם, זה לא היה סודי כל כך כמו שחשבתי... היה לי קשר קודם מתקופת בית"ר. נכנסתי לבית"ר בשנת 1934 ומצאתי את מקומי בתנועה הרביוניסטית. למעשה הייתי הראשון מבני נחליאל באצ"ל... 95% מחברי האצ"ל בחדרה היו בני נחליאל. הייתי סגנו של המפקד שלום פריד... בביתי היו סליקים. היינו טומנים רימונים ואקדחים בכד של חלב וקוברים במגרש שלנו."

ניסים גמליאלי באצ"ל

"בזמן ההוא מי שנמצא ברשותו נשק, היה צפוי למאסר עולם או לתלייה... שלחנו צעירים לקורסים בשוני - אבנר סבוראי, ניסים גמליאלי... בביתי היו נפגשים ומתכננים את כל הפעולות והאימונים... עם הזמן המרתף של אבנר סבוראי היה מקום האימונים [מספר על רכבת הכסף]. שריפת הנאפי" (ראה הערה 11 לעיל) שבצריפים בגן המייסדים. האנגלים היו באים למועדון לשתות תה... את המועדונים האלה שרפנו בשיתוף חברים מנתניה".

בערב תיעוד זיכרונות בנחליאל, שהתקיים לקראת יובל 100 לחדרה ב-1991²³ מוסיף רפאל חממי: "שניים מאנשי נחליאל נפלו בפעולות - עודד אברהם ודב קלנר תושב השכונה... בחור שלנו טבע באניה בבנגוי בדרך למלטה יהושע דוכן מסוארי, אחיו של אבנר."

באותו ערב סיפר עמוס חממי (אחיהן של אהובה, מיכל והרצליה חממי) כי בגיל 16 גויס לאצ"ל. לא הרשו לו ליצאת לפעולות מסכנות חיים "משום שהייתי בן יחיד... הייתי אחראי על הסליקים של נשק לאימונים..." פעם ביציאה לפעולה הרגיש ששודרג כי "המפקד אמר שאקח אתי פרבלום [אקדח] טעון, ובמידה שתהיה סכנה אני רשאי לירות בכל מי שיפריע לי".

²² אמי"ח ק-ד-74.

²³ אמי"ח ק-ד-19.

מזל זינגר (לבית כהן)²⁴ שכינוי המחותרת שלה היה "ירדנה".

"באותו ערב שתפסו את אהובה סבוראי תפסו גם אותי (בהדבקות כרווים) שומר הראש שלי היה נגר... היתה לי תחושה אמרתי לני: אני אכלה את ראש השנה בבית לחם... האנגלי הבלונדיני שתפס אותנו שלף אקדח ולא יכולנו לעשות שום דבר. הוא שאל אותנו מי אתם? כשאמרנו שאנחנו אנשי "ההגנה" הוא שחרר אותנו. מסרנו לו את הכרווים ואחרי שברחנו הם ראו את סמל "רק כד". חיפשו אותנו בכל חדרה ולא מצאו... [המפקדים] החליטו שאני מתאימה להיות מפקדת. שלחו אותי לקורס. השתתפתי בכל הקרבות של האצ"ל ביפו, לוד, רמלה... היה לנו פחד גדול יותר מהיהודים מאשר מהאנגלים והערבים... פעם אחרי פעולה באנו לשער קיבוץ דליה וביקשנו מים למכוניות... סרבו לנו וגרשו אותנו... בסך הכל הייתי בת 16".

אברהם מדר²⁵

תושב נחליאל משנת 1936 הצטרף לאצ"ל בשנת 1944, בהיותו בן 17 שנה. בטופס של ברית חיילי האצ"ל שמילא בהיותו על ערש דוי כתב:

"הצטרפתי לאצ"ל בשנת 1944, חברי ששון שמור ז"ל, בני דוגמא, מזל כהן, מרי אשתר, ניסים גמליאל, שלום מסוארי, זכריה אדמוני, משולם נגר, מאיר נגר, מלאכי צעירי.

התאמנתי בבתים פרטיים, חורשות בנחליאל, בחולות חפציבה. השתתפתי בפעולות: מגרש חנייה של הצבא הבריטי במרכז חדרה. שרפנו את מועדון הנאפ"י של הבריטים בחדרה, מוקש דרכים בין חדרה לנוה חיים, מוקש לפני נחל חדרה, בפיוץ רכבת הנפט, פיוץ רכבת משא... אחרי הפיוץ לקחתי את הקבוצה לנתניה (המדריך היה יחי הניג) נתפסתי עם מוקש ונשק ורימונים בדרך למסילה בין גן שמואל לפרדס חנה²⁶ אני עם שלום מסוארי ושניים ברחו. משולם נגר וזכריה אדמוני. נדונתי למאסר עולם יחד עם שלום מסוארי. בתחילה ישבנו בכלא ירושלים ואחר כך בכלא עכו 11 חודש עם אנשי אצ"ל ולח"י. מעתלית הבריחו אותנו במוודעה."

אברהם מדר

²⁴ שם.

²⁵ תודתנו לגבי יוכבד מדר שמסרה לארכיון "החאני" מקבץ חומרים על בעלה אברהם מדר ז"ל בחודש יולי 2014.

אמ"ח 48-317-5.

²⁶ בטופס הבקשה להכרה כפדוי-שבי הוא כותב "אחרי הנפילה בשבי הובלנו למחנה צבאי בריטי בפרדס חנה וסבלנו

התעללותי". אמ"ח 46-317-5.

שלום מטאורי

יחד עם חברו שלום מטאורי, עמד מדר למשפט מתוקשר²⁷ בדו"ח מעיתון "המשקיף"²⁸ מיום ה' י"ז תמוז תש"ז 5.6.1947 העיתון חוזר ומדגיש את גילם של הצעירים (בין 16 ל-17 שנה).

"משפטם של השניים נדחה מספר פעמים, על מנת לאפשר הגשת תעודות לידה שלהם ע"י עורך דינם קריצמן להוכחת גילם. המתח סביב אולם בית המשפט היה גדול. עקב בני המשפחות הרבים שהגיעו לבניין בתיהמ"ש. הבריטים "חששו להתקפה טרוריסטית".

כותרת הידיעה העיתונאית ב"המשקיף" מיום 5.6.1947: "מאסר עולם לאברהם מדר ושלמה מטאורי ובכותרת משנה: מדר טען בהצהרתו שהמשכת פעולת בתי הדין הצבאיים פוגעים בקריאת או"מ לשקט בארץ". בפסק הדין אמר השופט: "החוק אינו מתיר לשפטכם למוות בגלל גילכם הצעיר ולפיכך מצווה בית הדין שתהיו במאסר כל עוד לא יצווה הנציב העליון אחרת". הנאשמים קיבלו את פסה"ד בשירת "התקווה" בעוד שהוריהם ניסו לעמוד דום אך נהדפו ע"י השוטרים שביקשו להוציאם מן האולם".

"עם תום העדויות נשאלו שני הנאשמים אם ברצונם לאמר משהו להגנתם. מדר קם והחל קורא הצהרה פוליטית מן הכתוב, אולם נשיא ביה"ד הקולונל היימלי הפסיקו מיד. מדר טען כי ההצהרה היא הגנתו אולם נשיא ביה"ד סרב לשמוע ובעת שמדר התעקש להמשיך לקרוא, פקד הנשיא על השוטרים להוציא את כתב ההצהרה מידו. המחזה נשנה כשקם מסורי לקרוא את הצהרתו. הוא הגיע עד הפסוק השני והיא נלקחה מידו בכת. מדר קם שוב ואמר: אני דורש להפסיק את משחק הבובות הזה. אם זהו בית דין, וכותנו היא להשמיע את דברנו. הנאשמים הושקטו ובית הדין יצא להתייעצות שנמשכה רבע שעה..." בגמר ההתייעצות הודיע נשיא ביה"ד כי שני הנאשמים נמצאו חייבים. להפתעת הכל הוסיף הקולונל היימלי: כעת מותר לכם להביא נימוקים להמתקת העונש, אישיים או לאומיים ולהקריא את ההצהרות שלכם. ההצהרות הוחזרו לנאשמים והם קראו... מדר קרא את ארגון האו"מ להתערב... ולהפסיק את פעולת בתי"ד הצבאיים לזמן שהיית ועדת החקירה בארץ".

²⁷ קטעי כרוניקה עיתונאית מהתאריכים 15.5.47, 16.5.47, 1.6.47, 3.6.47, 5.6.47 אטי"ח 5-317-26.
²⁸ אטי"ח 5-317-27 עיתון עברי בתקופת היישוב, בטאונה של מפלגת הצה"ר (הציונים הרביזיוניסטים) בעריכת יצחק דמבה נוסד בתי"א ב 1938.

"העונש שהוטל על הנאשמים הוא למעשה מאסר עולם בנוסחתו הקבועה בחוק לגבי נערים למטה מגיל 18. שני הנידונים אברהם מדר בן 16 ושלום מסורי בן 17 הופיעו אתמול בתא הנאשמים כשהם לבושים... מכנסי חאקי קצרים, חולצה לבנה וכיפת תכלת-לבן שעליה מרוקעות המילים "ציון" ו"ירושלים".²⁹

על חבר אצ"ל משולם נגר התקבל תיעוד זיכרונותיו ממוזיאון האצ"ל (2011).³⁰ נגר הגיע עם משפחתו לנחליאל בשנת 1923 שבה חיה דודתו מרים אשתר. בהיותו כבן 14 הצטרף לבית"ר נחליאל. מפקדו היה שלום פריד. בהיותו כבן 16 גייס אותו רפאל חממי לאצ"ל. תחילה עסק בהדבקות כרוזים ובשליחויות אח"כ עבר קורסים בלוחמה

אנשי אצ"ל: שורה עליונה מימין לשמאל שמואל אשתר, יוסף כהן, שלום מורי, אדמוני זכריה. שורה שנייה: ארנון דמתי, מנואר יפת, מדר יונתן, הכרי רפאל

בחדרה ובשוני והוטל עליו "ללוות מרחוק" מדביקי כרוזים כשהוא חמוש בנשק. "פעם נעצרו שני מדביקי כרוזים על ידי שני נוטרים חברי ה"הגנה". ניגשנו אליהם מייד, הצמדנו

²⁹ על המשך מאסרו ובריחתו של אברהם מדר מכלא עתלית נמסר לנו בהצהרה של יוכבד מדר, מיום 6.4.14 אמי"ח 5-317-48 "עם הכרות האוימי על הקמת המדינה בכ"ו בנובמבר 47 הועברו האסירים מעכו ומלטרוון לעתלית שם פגש את אחיו חיים מדר. מאחר ואברהם נדון למאסר עולם פחדו שעם הכרות הקמת המדינה יוגלה לקניה, הוחלט להבריח את אסירי העולם במוזודות מחוץ למחנה וכך נעשה".

³⁰ Ezelmembers.org.il

כלי נשק לגופם והזהרנו אותם לבלי געת במדביקים. האוהרה הועילה" נזכר משולם. ב-1942 התגייס לצבא הבריטי ושרת בו ארבע שנים... עם שחרורו חזר לפעילות באצ"ל, ביניהן: התקפה על מוסד מכוניות של הצבא הבריטי בלב חדרה, התקפה על בנין הנאפי" בלב המושבה, ניסיון להניח מוקש במסילת הברזל בסביבות גן שמואל. בפעולה זו נעצרו מסוארי ומדר. משולם נגר וחבר נוסף, הצליחו להימלט. השתתף גם בהתקפה על מחנה אספקה בריטי ליד פרדס חנה, ועל מחנה צבאי של חיילי הדיביזיה הבריטית המוטסת ["הכלניות"] בה נפצע מדר קשה בעורפו.

במלחמת העצמאות היה נגר בכח האצ"ל שכבש כפרים ערביים בשומרון - באחת הפעולות ביום חם, ללא מים באו לקיבוץ דליה בסמוך לשטח המטוהר והשומר בשער התכוון לתת להם מים אבל חברים אחרים גערו בו "אתה נותן מים לטרוריסטים האלה, לפשיסטים, לרועחים?" השומר אמנם שפך את המים לעיני חיילי אצ"ל שחזרו על עקבותיהם צמאים...[ראה סיפורה של מזל זינגר במאמר זה].

משולם היה בכפר ויתקין כשהגיעה לשם האניה אלטלנה. החלו יריות. אברהם עודד, חברו מנחליאל קיבל צרור כדורים בצוארו נזכר משולם "פרץ ממנו זרם גדול של דם. שמתי גופיה על רובה והרמתי אותו לאות כניעה. בקושי חילצנו את עודד. הוא נהרג!"

בארכיון מוזיאון "החאן" חדרה, נמצאת החוברת "ליובלה של נחליאל תרע"ב-תשכ"ב 1912-1962"³¹ פרי יוזמת בני נחליאל.

בפתח דבר כותבים חברי המערכת, שאינם מזדהים בשמותיהם³² "אנו... חברי הארגון הצבאי הלאומי לשעבר מגישים חוברת זו כשי צנוע. אין בחוברת זו כל יומרה לשקף במלואן את כל המאורעות". בפתח החוברת לוח לזכר הנופלים במלחמות ישראל ובפעולות המרי.

החוברת, רובה ככולה מוקדשת לפעילות צעירי השכונה במסגרת האצ"ל. "כמעט

³¹ אטי"ח 6-2-31.

³² ידוע לנו כי הרוח החיה בהפקת החוברת היה אבנר סבוראי ז"ל.

מכל בית בנחליאל קמו והקימו תאים במחתרת... וכמו בימי החשמונאים... כל פינה נידחה הפכה למחסן סתר לכלי ברזל, וכל מרתף אפל וטחוב, למקום מפגש ואמונים ובסיסי ריכוז לגיחה לפעילות".³³

להלן מספר קטעים מהחוברת: "בלבה של חדרה היו שני מרכזי אספקה אזוריים למחנות הצבא הבריטי שבסביבה, האחד במחנה "פרדס" לשעבר ברח' זיבוטינסקי, במקום זה בוצעה חדירה נועות לאור היום... בתלבושת של חיילים בריטים ברכב צבאי ובתעודות כניסה "כשרות". השתלטות על המשמר והפקידים, החרמת רכב צבאי... הטענת הרכוש המוחרם והנסיגה.

מרכז שני ברחוב הנשיא, אולם קולנוע [בית הפועלים לשעבר] והמבנים שהיו בקרבתו. במקום שעומד כיום בית ההסתדרות אף הוא פוצץ בחלקו ועלה באש... מועדון ומרכז נידוד לקציני הצבא הבריטי. הדולפין קלוב והנאפי" שבקרבתו, [כיום - בית יד לבנים], פוצץ והועלה באש בפעולת פתע מאורגנת להפליא. האש בערה כל הלילה. המבנים נמחו כליל. הפעולה בוצעה ממש מתחת לאפה של תחנת המשטרה הצבאית הבריטית במרחק של כמה עשרות מטרים".

בהמשך מתוארת ההתקפה על "רכבת הנשק" בה השתתפו גם כמה מבני נחליאל "רכבת שהובילה נשק מסוגים שונים פגזים ומרגמות ותחמושת אחרת, נלכדה באשם של אנשינו... הציוד... פורק והוטען על משאיות שהמתינו בשביל עפר בקרבת מקום, בעבודות הפריקה "שותפו" בעל-כרכם... גם החיילים הבריטים שליוו את המשלוח". "נשק יקר זה הופעל בשעתו ע"י אנשי אצ"ל בקרבות על כיבוש יפו".

להלן הם מתארים את פעולת החבלה על גשר מסילת הרכבת, בה נתפסו שלום מסוארי ואברהם מדר³⁴ על סיום פרשה זו הם כותבים "לאחר תקופה ארוכה של "ישיבה" הצליחו חברי הארגון למלטם לחופש באמצעים שלא רצוי להזכירם..."³⁵ פעולה מקומית נוספת היתה תקיפת מחנה "סי-קמפ" [מאוחר יותר שטח מעברת אגרובנק]. "לאחר התקפה זו הגבירו שלטונות המחנה את סידורי הבטחון, תוספת מגדלי שמירה, זרקורים ועמדות מקלעים. האוהלים הסמוכים לגדרות פונו מיושביהם."

³³ שם עמ' 8.

³⁴ הפרשה מתוארת לעיל בעמ' 208.

³⁵ אף שעברו 15 שנה מהאירוע, נמנעים הכותבים מלפרטו.

בהמשך מתוארות הפעולות בתל-אלון (פרדס חנה) בעין שמר ובמחנה 80 בפרדס חנה.

"הפעולות בשטח ההסברה היו עניין מיוחד בפני עצמו... מעל כל קיר, כל עמוד חשמל, בכל חדרה, הודבקו ההודעות, הקריאות והסיסמאות של הארגון הצבאי הלאומי. שיטה מיוחדת פותחה ובוזעה בהצלחה בהצבת הטרינספרנטים על רשת החשמל המרכזי חדרה. אלה היו סיסמאות גדולות כתובות על חתיכות בד רחבות ממדים כסדינים משני עבריהם. הם ניתלו כשבקרב המחזיק אותם על חוט החשמל נקבעה פצצה מיוחדת שתכליתה למנוע את סילוקו של הטרינספרנט...

תושבים רבים בחדרה זכו לחוות במחזה מרתק כאשר חבלני הצבא הבריטי נקראו לסלק את הפצצה והטרינספרנט. לשם כך היה צורך לחסום את התנועה ברחובות לזמן ממושך... להרחיק את העוברים והשבים מהמקום, מתוך חשש למקרה של התפוצצות הפצצה. וכך, בוהירות ובמתחות לעיני סקרנים... עלו חבלנים... לפרק את הפצצה לאחר הפסקת זרם החשמל... נתברר לבסוף שה"פצצה" הייתה בסך הכל קופסת שימורים ממולאה במתכות אבן גיר. כל התכונה הזאת סייעה למשוד תשומת לב הקהל לתוכן הסיסמה והסמל של אצ"ל..."

"דרך אחרת להפצת הכרוזים... שהוכחה כיעילה אף שהיתה כרוכה בסיכון רב... בבתי קולנוע. בדקות האחרונות לפני ההפסקה ורקו (אנשינו) את חבילות הכרוזים מפינות

שונות של היציע והקהל המופתע... אסף אותם." "העבודה העיקרית נעשתה בשיטת ההדבקה בשעות הלילה כשאנשינו רעולי פנים מעינא בישא כל שהיא... בדרך כלל הכל עבר בהצלחה פרט למקרה אחד שהסתיים במעצרו של צעיר וצעירה מבני נחליאל שבילו שנה במחנות מעצר בלטרון ובבית לחם".³⁶

³⁶ ראה לעיל על אהובה סבוראי.

”עקב הפעולות הללו הפכה נחליאל לשם דבר בישוב העברי ובחוגי השלטון כאחד. הצבא הבריטי פקד את השכונה ארבע פעמים... הצבא נהג לאגף את השכונה בשעות הקטנות של הלילה ולקראת הנץ החמה כבר הצטמצמו המעגלים יותר ויותר ונחליאל היתה סוגרת ומסוגרת מכל העברים... הצבא חפש וחטט בכל פינה, השתמש בציוד משוכלל לגילוי מחסני נשק, אך הצלחתו הייתה אפסית... במקומות רבים היו המחסנים טמונים מתחת לצינורות מים מרכזיים ברחובות השכונה. כאשר המכשירים נתנו את אותותיהם נתברר, אחרי חפירה, שהגורם לכך היה צינור המים.”

”... תושבי נחליאל גילו סולידאריות מופלאה... כלפי בחורינו... ידעו התושבים... לשמור יד לפה סיעו בידם ככל האפשר וליווים במבטי אהדה חמים ובלבביות ... גם כשהיה צורך בתרומות כספיות חד-פעמיות תמיד נענו אנשי נחליאל בעין יפה.”³⁷

חברות באצ"ל ופעילות מחתרתית בחדרה ובמקומות אחרים בארץ, תועדה בספרו של שלמה כהן, איש נחליאל.³⁸ גם הוא מספר על חוויות ההשבעה בישיח חילוי, על הדבקת הכרוזים, אבל גם על סכסוכים עם חברי ההגנה, שהתנגדו להדבקת המודעות. באחת הפעמים, פרשים בריטיים באו לעזרת חברי ההגנה וצעירי אצ"ל התחבאו בשוחות מלאות מים, ששימשו מקלטים אנטי-אוויריים בימי מלחמת העולם השנייה. [מאחרי קולנוע "חף"] גם בחצר בית דודו, מתחת לערמת דומן הפרות היה סליק: "היות ובית הדוד היה בקצה המושבה, מוקף בפרדסים, במפקדת האצ"ל חשבו שהמקום מתאים... האנגלים בחיפושיהם הגיעו לחצר הבית. כאשר ראיתי אותם מרחוק, הספקתי להתלבש כמו ילד צעיר. חפתי בחצר גומות ושיחקתי בבלורות (גולות). מראה הילד המשחק להנאתו וסרחון ובל הפרות, הרחיק אותם מהבית.”³⁹

שלמה כהן באצ"ל

שלמה השתתף גם בהורדת המעפילים מאלטלנה, בחוף ויתקין, בהטרדת כפרי ערבים בסביבה ובפעולה ליד ראש העין, בה

³⁷ מבט שונה על נושא גיוס כספים מאנשי חדרה לפעילות המחזרות בספר של Barbara Board, *Reporting from Palestine 1943-1944* הוצאת Nottingham 2008 *Five Leaves*, הסופרת הייתה כתבת של עיתונים בריטים בתקופת מלחמת העולם השנייה והתגוררה במלון אופיר ברחי הגליל פינת הגיבורים (הבניין קיים היום). לעדותה, אנשי המחזרות (אותם היא מכנה טרוריסטים) נהגו לאסוף כספים מאמדי חדרה באיומים.

³⁸ נחלת שלמה מראיית ועורכת תמר ועידא אברמוב. דפוס סאלי, חדרה אדר ב' תשס"ח, מרץ 2008.
³⁹ שם עמ' 42.

השתתפו אנשי נחליאל שמואל אשתר, חיים מדר, שלום מורי ובן ציון חממי, שהציל את החבורה בתושייתו.⁴⁰

פעילות אצ"ל בעתונות המקומית

כתב יומון "דבר" בחדרה, ישראל שיוון⁴¹ מדווח: ב-14.1.1946

"חיפושים בשכונת נחליאל בחדרה: אמש הוקף האוור הצפוני-מזרחי של חדרה על ידי צבא רב ממוכן ומוזויין בנשק. התנועה במושבה הותרה רק באזורים אחדים שעליהם לא הושם מצור. אורו חג כל הבוקר מעל לאוור שהוקף, נערכו חיפושים בשכונת נחליאל. התושבים מציניים את היחס האדיב של החיילים. מי שביקש ללכת לקנות מצרכים כנשים כגברים הורשה לעשות זאת בלוויית חיילים...

חדרה חזרה לחייה הרגילים עוד לפני הצהריים. בחלק אחר של רחוב הגליל (כיום ויצמן) המוליך לנחליאל, התחפרו החיילים בתעלות מצד ימין. מצד שמאל היתה התנועה חפשית. הבתים שמצד שמאל היו שרויים בעוצר ותושביהם לא יכלו לעבוד. מחוץ לנחליאל לא נערכו חיפושים."

בתאריך 6.1.1947 כותב שיוון:⁴²

"חיפושים בחדרה עוצר בנחליאל. חיפוש מקיף בנחליאל ליד חדרה.

תושבי חדרה התעוררו אתמול בבוקר לקול הרמקול: "עוצר בית!". מפי נשיא המועצה המקומית בחדרה נודע לבא כוחנו כי לפנות בוקר באו לביתו קצין המשטרה בלוית קציני צבא גבוהים והבריגדיר הנדרסון מפרדס חנה והודיעו לו, כי לאחר חיפושים בסביבת נחליאל בשבת אחה"צ גילו פצצה ומכונת הכתיבה שנגנבה לפני שבועות מספר מלשכת העבודה. לשם כך יערוך הצבא חיפושים בשכונת התימנים נחליאל. ובחדרה עצמה יהיה עוצר ללא חיפושים והטרדות מיותרות. סופרנו שיצא בבוקר לסיור במושבה מודיע: ברחובות המושבה עצמה לא היו חיילים, אך הכניסה אליה מבחוץ הייתה אסורה. העוצר לא היה חמור. התושבים יכלו להשיג צרכי מזון ולחזור לבתיהם. במקומות מרוחקים חולק לחם על ידי נשיא המועצה המקומית שעבר משך כל זמן העוצר במושבה והשגיח על המצב.

⁴⁰ שם עמ' 45.
⁴¹ אמי"ח 5-77-264.
⁴² אמי"ח 5-77-263.

אולם המבואות לנחליאל מצדדיה השונים מלאו חיילים מצויידים נשק רב. הבריגדיר, שניצח על החיפוש, מינה לפי המלצת נשיא המועצה את ע. כוכבי וי. לרמן להיות מקשרים בין המושבה והצבא. לכא כוחנו נמסר, כי קצין גבוה אסף בשעות הבוקר המוקדמות את החיילים שהשתתפו בחיפוש והזהירם בכל לשון של אזהרה שלא יגעו בחפצים ושלא ישימו בכליהם דבר. ואמנם לא שמענו כל תלונה בשכונה על פגיעת חיילים.

נערך זיהוי של כל הגברים והנשים הצעירים. כמה עשרות מהם הובלו לניפוי נוסף בשדה ממזרח לשכונה. שם תנה המטה הצבאי והוקמו אהלים ומכלאות גדרות תיל. קצין גבוה שליווה את באי-כוח העיתונים הומינים לאוהל להיות נוכחים בויהוי. ליד שולחן החקירה נשאל כל אחד: "אתה מאורגן באיזו תנועה? אתה חבר ההסתדרות? אתה בנוער העובד? אתה אשכנזי?"

"נעצרו 22 צעירים ו-4 צעירות, כולם בני שכונת נחליאל. בין הנעצרים שני ילדים בני 14-16, ממשפחה שהם מפרנסיה היחידים לאחר מות האב".⁴³

"החיפוש בשכונה עצמה היה מדוקדק מאוד. המחפשים על פי רוב הקצינים עצמם, הלכו מבית לבית. בידי החיילים המלווים היו גם כלים מגנטיים. ב-11 לפני הצהרים עמדו לעינינו את השכונה ולבטל את העוצר. לפתע הוזמנו שליחי העיתונים על ידי המפקדה, שלחה לקראתם טנק כדי להראות להם את מחסן הנשק שנתגלה באחד המחבואים. במרחק מה משכונת נחליאל נמצא בית קברות ערבי הנקרא "שיח חילו", שהיה באיזור החיפוש, ובקברתו נמצאו בשבת את הפצצה ומכונת הכתיבה. אחד הקצינים מסר לבאי כח העיתונים שבמערה גדולה ליד קברו של השיח נמצאו עקבות טריים בחול. לאחר שהעמיקו לחפר, נמצאו בפנים ערימת כלי נשק שונים עטופים בשק. נמצאו אקדחים, 4 רובים, מכונת יריה, סטאו [מקלע קל], כדורים, פצצים, חמרי נפץ שונים, מוודיה ובה חמרי רפואה. ב-1:30 הוסר העוצר והצבא עזב את המקום."

⁴³ במכתב מיום 24.2.47 בחתימת ד. ברמן נשיא מועצת חדרה וע. כוכבי מוזכר המועצה, אל המחלקה לטיפול בעציר ובאסיר העברי, שע"י הוועד הלאומי ירושלים, מפרטים רשימה של 9 עצורים, שנעצרו ביום 1.47.5. "ועד היום לא קיבלו המשפחות כל עזרה ומצבן בכל רע". הם מפרטים את מצבן הכלכלי הקשה של המשפחות, עקב העדר בני המשפחה המפרנסים. אמ"ח 1082

חדרה,⁴⁴ שוחררו ארבע בנות מנחליאל

"לאחר שישבו כחודש וחצי בלאטרו ואתר כך בבית לחם שוחררו בימים האחרונים ארבע הבנות שנעצרו בחיפוש האחרון בנחליאל בראשית ינואר. 9 צעירים בני השכונה נשארו עדיין בלאטרו."

חיפושים בנחליאל⁴⁵

"אתמול בשעות הבוקר המוקדמות הוקפה שכונת נחליאל ליד חדרה, וכמה רחובות נוספים של המושבה על ידי פלוגות צבא חוקות וערכו חיפושים וויהויים בבתים ובחצרות. לא נמצא דבר. ב-9 יצאו מהמקום ולקחו אתם 12 צעירים לחקירה נוספת. 9 מהם שוחררו לאחר זמן מה ו-3 נעצרו והובלו לחיפה. כפי הנראה בא החיפוש לאחר מקרה ההתפוצצות לביל הי בגשר המושבה ליד בית המטבחיים. מוכתר נחליאל מסר לסופרנו, כי ביום ד' אחה"צ הוזמן לבריגאדיר של פרדס חנה והוזהר בשניה, כי אם יקרה עוד הפעם מקרה כזה יהיה הצבא נאלץ לעקור את הפרדסים בסביבות נחליאל. המוכתר הודיע לבריגאדיר שהוא בטוח שאין תושבי נחליאל מעורבים במעשים אלה, הנעשים כנראה ע"י אנשים מן החוץ."

אזהרה לשכונת נחליאל⁴⁶

"ביום ו' אחה"צ הוזמן מוכתר השכונה מר זכריה בן דוד לבריגאדיר הנדרסון למפקדתו בפרדס חנה. הוסבר למוכתר דבר המצב והודיע לו שמקרה ההתנגשות האחרון שכתוצאה ממנו נהרגו שני חיילים בכביש חדרה ליד הגשר, הגדיש את הסאה. והוא פונה לשכונה, שזיהרו מלעשות מעשים כאלה להבא. המוכתר סיפר לו על הרכב האוכלוסיה של השכונה שכולם עובדים בעלי משפחות שונים ואינם עוסקים במעשים אלה, ויכול להיות שבאים אנשים מבחוץ. השכונה פתוחה מכל הצדדים, אין שמירה ואי אפשר להשגיח עליה. הבריגאדיר הודיע לו, שמחובתו כמוכתר לשמור על הסדר והמשטרה תתן את העזרה. יותר לא יוכל הצבא לסבול מעשים אלה. אתמול לפני הצהרים התקיימה אסיפה כללית של תושבי השכונה בה נכחו כל התושבים על צעירה ווקניה. המוכתר וחברי הועד מסרו על המצב ועל שיחה שהייתה עם הבריגאדיר ודרשו בכל תוקף מכל

⁴⁴ 5-77-1072

⁴⁵ 5-77-268

⁴⁶ שם

תושבי השכונה לעמוד במערכה כנגד העושים מעשים מגונים אלה, להוציא שמירה גם בלילות וגם ביום ולא לתת לאיש זר וחשוד להיכנס לשכונה. הנוכחים באסיפה קיבלו את ההסברה וכולם הסכימו פה אחד לתביעות ראש הועד והמוכתר.⁴⁷

כתב יומון "הבקר" בחדרה⁴⁷ כותב בנעט איתמר

נהדפה התקפה על תחנת הרכבת בחדרה

"אתמול ב-1.30 אחר חצות נורו מספר יריות על תחנת הרכבת בחדרה. הנוטרים במקום השיבו אש והמתקיפים ברחו. מיד אחי"כ נערך חיפוש בסביבה ללא כל תוצאות."
"החיפושים בנחליאל חיפושים מדוקדקים נערכו בנחליאל, שכונת תימנים צפונית לחדרה. משמרות צבא הוציאו מבתיהם את כל הגברים והעבירו אותם למכלאות מיוחדות לשם והוי וחקירה.

בשל מה נערכו החיפושים? הנמוק הרשמי לחיפושים, כפי שמסר הבריגדיר ר. מ. הנדרסון לנשיא מועצת חדרה מר דוד ברמן, שבקרהו בשעה 3.30 בלילה בביתו, הוא שהצבא גילה פצצה ומכונת כתיבה בשבת אחה"צ במערה בבית הקברות המושלמי שבגבעת ביל"ו ב' בחדרה (ליד נחליאל). הפצצה שנמצאה פוצצה ע"י הצבא, לדברי הבריגדיר. כן מצאו במערה הוו גם את מכונת הכתיבה של לשכת העבודה הכללית, שנגנבה מלפני 3 שבועות, בזמן שניסו להצית באש את משרד האגודה לפועלי הבנין בחדרה (המכונה הוו נגנבה כבר ממשדד הלשכה 3 פעמים וכל פעם הוחזרה לבעליה). הבריגדיר בא לנשיא המועצה בליות עוזרו המיגור תומס, מפקד המשטרה הצבאית בשומרון וקצין משטרת חדרה בשומרון וקצין משטרת חדרה מר הרגריפס ובקשו ממנו שנכבדי העדה מחדרה ונחליאל יהיו נוכחים בזמן הויהויים והחיפושים בנחליאל. ואכן יצאו לנחליאל מוכתר חדרה א. פרנק, מוכיר המועצה ע. כוכבי, י. לרמן חבר המועצה זכריה בן דוד וחיים בן נתן מוכתרי נחליאל". יום שני 6.1.1947

"נשיא חדרה "אופה" ומחלק לחם...

באשמורת הבקר האיץ נשיא המועצה באופים שיגמרו חיש מהר את אפית הלחם, למען שיוכל לחלקם בין התושבים בעוד מועד. הוא גם "עורר" לאופים לסיים את האפיה... ואכן בשעה 6 בבוקר ליוה כבר סופרנו את נשיא המועצה מר ברמן במכוניתו מלאת הלחם

⁴⁷אמ"ח 5-179

וחלקו לכל דיכפיו... הוהוים והחפושים בשעות הבוקר בנחליאל נערכו תוך יחס אדיב של הצבא. מוכתר נחליאל נתבקש לרשום ולרכו את כל התלונות של תושבי שכונתו על התנהגות הצבא בבתים כדומה. הבריגאדיר הנדרסון שפקד על החיפוש והעוצר הזהיר את החיילים לכל יגעו ברכוש בשעת החיפושים". יום שני 1947. 6.1.

"ערמת נשק נתגלתה בצפון חדרה

בערך בשעה 11.30 לפנה"צ גילה הצבא ערימת נשק גדולה במערה שבשדה, צפונית ל"שייך-חילו" וגבעת ביל"ו ב', ליד בית הקברות המושלמי ונחליאל. במערה מצאו 12 אקדוחים, 4 רובים, תת-מקלע טומפסון ושתי מחסניות, פצצות וכמות גדולה של כדורים, 3 מוקשים מצורפים בסוללה חשמלית וכפתור לחיצה ותחמושת אחרת. כן מוזודה ובה חמרי רפואה שונים". יום שני 1947. 6.1.

"נאסרו 22 גברים ו-4 גברות

כתוצאה מהוהוים והחיפושים בנחליאל נאסרו 22 צעירים ו-4 צעירות. בשעה 1.30 הוסר העוצר מעל חדרה ושכונותיה והחיים חזרו למסלולם הרגיל. כל התושבים עטו כצמאים להשגת העיתונים שהגיעו למושבה בשעה 2 אחה"צ". יום שני 1947. 6.1.

"בחיפושים בנחליאל הנצורה מצאו מחסן נשק שהכיל בין השאר 2 זורקי להבות, 2 מחסניות של מקלע סטן, מוקש דרכים וכו'. 7 צעירים נעצרו."

מאת סופרנו בחדרה. ביום הששי באשמורת הבוקר אחרי ההתקפה על הקמפ 7 בחדרה בליל יום חמישי, הקיף צבא רב את שכונת התימנים נחליאל, צפונית לחדרה. והוכרו בשכונה עוצר בית. נערך חיפוש מדוקדק בכל הבתים, ותושבי השכונה נחקרו והושמו במכלאות מיוחדות. השתתפו בחיפושים קציני מטרה וקציני צבא. כתוצאה מהחיפושים נעצרו 7 צעירים מנחליאל ונמצא מחבוא נשק, שהכיל שני זורקי להבות, שתי מחסניות של מקלע סטן, מוקש דרכים קטן וכו'. בצהריים הוסר העוצר מהשכונה והחיים חזרו למסלולם הרגיל, בחדרה גופא לא היו חיפושים וגם לא הוכרו עוצר. 9.3.47.

פלוגת אי"ל השתלטה על מחנה צבאי בחדרה והוציאה 40 טונות נשק וצרכי מזון נשק, תחמושת, תלבושות צבאיות וכ-40 טונות מצרכי מזון שונים הוצאו אתמול בשעות הבוקר על ידי קבוצה של אי"ל במחנה צבאי בחדרה. הקבוצה התגברה על המשמר שהיה מורכב מקצין ו-8 חיילים בריטיים, פרקה את נשקם והטעינה את המצרכים על 8 מכוניות משא. בשעת ההטענה הגיעה למחנה יחידת צבא וגם עליה השתלטו אנשי אי"ל ושדדו מהם את 2 מכוניותיהם. גם במכוניות אלה הוטען חלק מהמצרכים. כעבור זמן מה הגיעו למחנה 2 שוטרים צבאיים רוכבי אופנוע שגם הם נעצרו על ידי אנשי אי"ל וגם נשקם פורק ואופנועיהם נלקחו. יחידת אי"ל עובה את המחנה עם שללה כשאנשיה לבושים תלבושות צבאיות ולפניהם רוכבים 3 "שוטרים צבאיים" על אופנועים. ממקור רשמי נמסר: כמות גדולה של מצרכי מזון צבאיים נגנבה מהמחנה הצבאי בחדרה אתמול בצהרים על ידי 12 יהודים לבושים מדי צבא ונושאי סמל של חיל ההובלה הבריטי. הם נכנסו למחנה במכונית משא צבועה בסמנים צבאיים, הטעינה את הסחורה בשני מכוניות אורחיות והסתלקו. 4.4.1948

הלילה היו חפוזים ומעצרים בחדרה מספר העצורים בתל-אביב מגיע ל-90. אי"ל יורד למחתרת.

הבוקר בשעה 5 הוטל עוצר על נחליאל, שכונת התימנים הנמצאת צפונית לחדרה. השכונה הוקפה על ידי אנשי צבא ונערכו בה חיפוזים. נעצרו חיים מדר ושלמה מסוארי, מעצורי לטרון לשעבר. העוצר בוטל ב-8 בבוקר. הלילה נעצרו בחדרה 4 מעסקי הצה"ר והם: מרדכי רוטשטיין, שמואל שרף, שלום פריד ושאו"ל בני (סופר "המשקיף" בחדרה). נמסר כי כוחות הצבא אסרו עד כה בתל אביב קרוב ל-90 איש, ביניהם רבים ממפקדי אי"ל. נמסר כי בין הנאסרים גם סגן מפקד אי"ל יעקב מרידור. הוא ברח לפני זמן קצר ממחנה הגולים בקניה והצליח להגיע ארצה. "אצל ירד למחתרת" - תחת כותרת זו מוסר "קול העם" שניתנה פקודה לאנשי אי"ל להחליף מדיהם בבגדים צבליים. (אורחיים) "דבר" מוסר: מאות חברי אי"ל עובו אתמול את הארגון והכריזו שישמרו אמונים לנצב ההגנה לישראל. לפי דבריהם הם מתנגדים למפקד אצל. "הבוקר" 24.6.1948

עצורים ברחו מכלא כרכור

"שני עצורים ברחו מבית הכלא של כרכור, שם יושבים העצורים שנעצרו לאחר פרשת "אלטלנה". בין שני הבורחים - שלום מסוארי מנחליאל שליד חדרה, אשר ברח כבר פעם אחת מכלאו במשטרת כרכור". 2.7.1948.

* ביובל ה-75 לחדרה 1966 נערך כנס המחברות ובו סיפר מרדכי רוטשטיין, חבר אצ"ל על הצתת הנאפי"ו "הדולפין קלאב" (מועדון הקצינים בגן המייסדים) וכן על פיצוץ אולם בית ההסתדרות שהיה מחסן בריטי. אמ"ח ק 33/5